

**A biblioterápia hatása a női elítéltekre
különböző krízishelyzetekben
– egy pécsi program példáján**

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
1.2. A biblioterápia kialakulása és jelentősége.....	4
1.3. A biblioterápia céljai, hatásai	6
2. Női szerepek és esélyek a 21. században	13
2.1. Nők a pszichoterápiában.....	13
2.2. A nőiség kultúrtörténeti megítélése.....	14
2.2.1. Freudi megközelítések	15
2.3. Női karrierutak kint és bent	17
3. Lehetőségek a büntetés-végrehajtási intézetekben.....	21
3.1. Hogyan segíthet a biblioterápia a börtönben?	22
3.2. A CLTL program.....	25
3.3. További kezdeményezések	26
4. Kitekintés	30
5. A biblioterápiás foglalkozások gyakorlatának bemutatása	32
5.1. A csoport bemutatása	36
5.2. Felhasznált művek	37
6. Összegzés	51
6.1. A fiatalkorú és női elítéltek összehasonlítása, eredmények	54
6.1.1. Összehasonlítás	54
6.1.2. Eredmények	55
6.1.3. Programjavaslat	56
7. Felhasznált irodalom	60

1. Bevezetés

Szerte a világon kurrens problémává vált a bűnözés, ezzel együtt a büntetés-végrehajtással kapcsolatos nehézségek és megoldási javaslatok, melyek hatására az eddig zárt intézményrendszer munkája széles körű társadalmi nyilvánosságot kapott. Számos tudományág és szakterület kezdett foglalkozni a témával, segítséget nyújtva a bűnözés megelőzésében és felszámolásában. Ez alól nem képeznek kivételt a könyvtárosok sem, akik börtönkönyvtári szolgáltatásokkal vagy „külsősként”, biblioterápiás foglalkozásokat tartva abban segédkezhetnek, hogy bebizonyosodjon, az olvasással való segítő, fejlesztő munka eredményre vezethet a börtönökben folyó személyiségformáló, javító és reszocializáló munkában is.

A biblioterápia börtönprogramokba való beemelése azon a felismerésen alapul, hogy az elítélt társadalmi kudarcaiban kulcstényező lehet érzékelési, észlelési képessége. Minden szocioterápiás és művészetterápiás foglalkozás, így a biblioterápia is a résztvevők „érzékenyítését” tűzi ki célul, annak reményében, hogy sikerül javítani azokon a részben vagy teljesen hiányzó készségeken és képességeken, amelyek az elítélteknek a társadalom számára elfogadható életviteléhez és egy egészséges személyiséghez szükségesek. Ha az elítélt megtanulja differenciáltan szemlélni az őt körülvevő problémákat, lehetőségeket, akkor a percepció, kognitív és szociális készségeiben is változás megy végbe. Ebben a változási folyamatban segíthetnek a csoportos foglalkozások: miközben tudjuk, hogy csodát nem tehetünk ezekkel az elkallódott emberekkel, hiszen a kialakult személyiség mindenestül aligha megváltoztatható, a személyiségstruktúra hangsúlyai átrendezhetőek, ami már elég lehet az illető normális életvitelének és a társadalom által elfogadott célokra és jövőre való irányultságának kialakításához.

A jelen dolgozat alapját az a személyes és szakmai tapasztalat képezte, amelyet könyvtárosként saját tervezésű és vezetésű biblioterápiás foglalkozásaim keretében, a Baranya Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben, női fogvatartottaknak tartott foglalkozássorozat során szereztem. E foglalkozássorozatot megelőzte egy hasonló, a pécsi Fiatakorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében végzett önkéntes biblioterápiás munka is. Vizsgálatom alapja tehát nem a hagyományos értelemben vett könyvtártudományi kutatások területéről származik, hanem egy speciális, terápiás-empirikus anyagra épül, amelynek megközelítéséhez és elemzéséhez a fejlesztő biblioterápia elméleti és módszertani hátterét, valamint tudományközi kapcsolatait tekintettem át. Ezen kívül érintem a nőiség, a női identitás, a női életút

és fordulói, valamint a női krízishelyzetek problematikáját, egy olyan speciális környezetben és léthelyzetben, mint a börtön. Az általam alkalmazott módszer segítségével egy olyan alternatív terápiás lehetőséget kívánok kidolgozni, amely segíthet a női elítélteknek a múltbeli és jelenlegi problémáik megértésében, átdolgozásában, hogy lehetővé váljon számukra az, ami a terápia célja is, a változás. A foglalkozások céljai között szerepelt egy pozitívabb énkép és jövőkép kialakítása, továbbá szeretnék segítséget nyújtani a fogvatartottak társadalomba történő sikeresebb visszailleszkedéshez.

1.2. A biblioterápiás munka alapjairól

A börtönfoglalkozásokon általam alkalmazott módszer alapja a fejlesztő biblioterápia, kezdetként tehát azt fogom körüljárni, hogy ez milyen gyakorlatot jelent pontosan, illetve mire használható. A biblioterápia széleskörű, immáron több évtizedes nemzetközi hagyományokra épülő módszer, mely többféle tudomány belátásait és tapasztalatait magába foglalja, és viselkedési, önértékelési korrekcióra, valamint pszichológiai problémák kezelésére, és általános személyiségfejlesztésre alkalmazzák a kórházaktól, a szociális intézményeken át a pedagógáig és a könyvtárakig. A biblioterápia Magyarországon csak megkésve, az 1980-as években kezdett ismertté válni, többek között olyan könyvtáros körökben elismert szakemberek népszerűsítő publikációinak köszönhetően, mint Bartos Éva és Nagy Attila. Ám nyilvánosságra még ekkor sem kerültek olyan eredmények, esettanulmányok és empirikus vizsgálatok, amelyek széles körben meggyőzőek lettek volna a módszer hasznosságát, hasznosíthatóságát, hatását, esetleg ezek mérhetőségét és az alkalmazható módszertant tekintve. Ez utóbbi szempontból persze ma sem sokkal jobb a helyzet, de már látszanak pozitív kezdeményezések, amilyen például a Könyvtári Figyelőben beindult biblioterápiás műhely, amely az utóbbi évben egyre több és módszertanilag egyre elmélyültebb publikációnak ad teret

A biblioterápia könyvek, szépirodalmi és más jellegű olvasmányok felhasználásával végzett segítő, fejlesztő munkát jelent. Az 1961-ben kiadott Webster's Third New International Dictionary megfogalmazása szerint a biblioterápia „válogatott olvasmányanyag terápiás segédeszközként való

felhasználása a gyógyászatban és a pszichiátriában”.¹ Vagyis a biblioterápia tágabb értelemben vett jelentése a személyes problémák megoldásának segítése irányított olvasással. Könyvtáros szempontból pedig az a határozott szándék a biblioterápia alapja, hogy a célcsoport élethelyzetének és problémáinak megfelelően válogatott olvasmányok segítségével befolyásoljuk, áthangoljuk a hibás viselkedésmódokat, valamint kiszolgáljuk az olvasók speciális élethelyzetéből fakadó információs igényeit. A biblioterápia kifejezés tehát egyaránt tartalmazza a gyógyítást, a rehabilitációt, a rekreációt, a fejlesztést és a megelőzést.

Kezdetben a biblioterápiás gyakorlat kizárólag klinikai keretek között működött, orvosi felügyelettel, majd idővel más közegekben is egyre népszerűbbé vált. A 20. század hatvanas éveiben bővült ki a biblioterápia alkalmazása azzal a céllal, hogy elmélyítsék az önismeretet, elősegítsék az önmegvalósítást és erősítsék a mentális egészség megtartását. Itt kell megemlítenem az önfejlesztés elősegítését is, melyet világszerte az alapvető könyvtári tevékenységek közé sorolnak, ezért 1939-ben hivatalosan is elismerték a biblioterápiát mint könyvtári szolgáltatást, amikor a Hospital Division of the American Association megalapította első biblioterápiás társaságát.² Ennek a besorolásnak az alapja, hogy a biblioterápia szoros kapcsolatban áll a tájékoztatással és az olvasóvezetéssel. A könyvtáros egyik alapvető feladata eszerint, hogy célzottan irodalmat közvetítsen és az olvasói igényeknek megfelelő műveket ajánljon – az amerikai gyakorlatban ezt nevezik információs biblioterápiának.

A könyvtáros szakmához egyik legközelebb álló, Merrily F. Hart-féle definíció a következőképpen hangzik: „A biblioterápiában a tanácsadó vagy a könyvtáros irányított olvasás útján nyújt segítséget a személyes problémák megoldásában.”³ Más szerzők csak abban az esetben használják a biblioterápia kifejezést, amikor az olvasást előre megtervezett tevékenységek kísérik annak érdekében, hogy az olvasókat hozzásegítsék az olvasmányban rejlő gyógyító, fejlesztő tartalom felismeréséhez. A biblioterápia különféle definíciói sok utalást tartalmaznak a gyógyításra, a terápiás hatásra és a személyes problémákra, aminek következtében azt lehet gondolni, hogy a biblioterápiában részt vevők rosszul működő, zaklatott,

¹ BARTOS Éva: Olvasókönyv a biblioterápiáról. Budapest : OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1989. 11. o.

² U.o. 13. o.

³ BARTOS i.m. 14. o.

beteg személyiségek. Pardeck még három célcsoportot állít fel a biblioterápia számára:

- az érzelmi zavarokkal,
- a kisebb alkalmazkodási problémákkal
- és a személyiségfejlődés tipikusan jellemző problémáival küzdő személyek csoportját.⁴

A manapság gyakorolt fejlesztő biblioterápiás munkánk azonban sokkal inkább olyan szerzők munkásságából meríti önmeghatározását, mint a kortárs Irvin D. Yalom, aki szerint a (pszicho)terápia gyümölcse nem a gyógyulás, hanem a változás vagy a fejlődés.⁵ A biblioterápiás folyamat eredménye tehát az, hogy olyan belátásokhoz segítjük a résztvevőket, amelyek saját maguk, problémáik, kapcsolati zavaraik megváltozott megértésén keresztül képesség teszi őket a szükséges változásra, változtatásra.

1.3. A biblioterápia céljai, hatásai

Ebben a fejezetben a biblioterápia céljait, hatásait, jellemzőit fogalmazom meg. Ezt azért tartom fontosnak, mert ezek ismeretével könnyebb elhelyezni a módszert könyvtári, nevelési és szociológiai területen. Ezen kívül segít összefüggést találni azon pszichológiai és pedagógiai folyamatok között, amelyek az olvasóban alakulnak ki és változnak át egy-egy mű olvasása folyamán.

Két alapvető jellemzőjét emelhetjük ki a biblioterápiának: a személyiség befolyásolására, fejlesztésre irányuló szándékot és a szövegek – többnyire, de nem feltétlenül irodalmi művek – felhasználását. Sok törekvés létezik arra, hogy nem irodalmi művekkel, például szakirodalmi szövegekkel, újságcikkekkel, naplószövegekkel, népmesékkal, bibliarészletekkel, filozófiai szövegekkel is dolgozzunk, s ezek tekintetében a személyes tartalmú beszélgetést ösztönző hatás általában ugyanúgy bekövetkezik, mint a szépirodalomnál. Noha a biblioterápiában felhasznált könyv és szöveg nagyon sokféle lehet – hiszen a fogalom eredetileg nem csak irodalomterápiát jelent -, általában igaz (a hazai gyakorlatban is), hogy inkább irodalomterápiát értenek rajta. Nagyon fontos azonban, hogy tudjuk, biblioterápia címszó alatt hagyományosan is sokféle szöveggel dolgoztak/dolgoznak. Így például

⁴ DOLL i.m. 15. o.

⁵ YALOM, I.D.: A csoportpszichoterápia elmélete és gyakorlata. IV. átdolg. kiad. Bp.: Animula, 1995. 10. o.

esetemben a dalszövegek bevitelének ugyanúgy volt létjogosultsága a fiatalokkal való foglalkozásokra, mint a klasszikus szépirodalmi szövegek alkalmazásának⁶.

A szépirodalmi művek befogadásának lélektani vizsgálatáról természetesen nemcsak a biblioterápiának van mondanivalója, több kutatás (esztétikai, irodalomelméleti, olvasásszociológiai, irodalompszichológiai) közölt eredményeket, melyek magukba foglalják a lélektani, szociológiai, pedagógiai, fiziológiai, esztétikai és társadalmi élmények tanulmányozását.

Az olvasásszociológia egyik alaptétele, hogy ha az olvasónak sikerül megértenie, átélnie az adott művet, lehetősége van arra, hogy a világot megújult gondolkodásmóddal kezdje el szemlélni. De az érzelmi azonosulás hatása még nem jelenti azt, hogy az olvasó egyéni attitűdjei megváltoztak.⁷ A mű befogadása egy olyan konstelláció, melyben az állandóan cselekvésre kényszerülő ember, ha átmenetileg is, de felfüggesztheti a cselekvésekre irányuló döntéseit. Ebben a helyzetben lehetősége van következmények nélkül követni másfajta magatartásokat, és azokkal azonosulni. Ha ez a hatás kellőképpen megerősödött és beépült a befogadó személyiségébe, akkor alakulhatnak ki konkrét és megváltozott célkitűzések.

A biblioterápia célja sokféle lehet: általánosságban ezek a célok a mentális problémák gyógyítása, a személyiségfejlesztés, az önismeret, a szociális képességek, az empátia, tolerancia fejlesztése, a közösségépítés, esetleg rekreáció témakörein belül mozognak. Az alapelgondolás a biblioterápia működési elvéről az, hogy egy olvasmány segítséget nyújthat abban, hogy külső szemszögből láthassa az olvasó a problémáit, példát vagy épp ellenpéldát ismerjen meg bizonyos élethelyzetekre, következmények nélkül gondolhasson át megoldásokat. Fekvőbetegek, külső okokból helyhez kötöttek kezelésében terápiás hatású már az is, hogy az olvasás és az olvasmányokról való beszélgetés változatosságot nyújt, reménytelenségéből kímoldítja a páciens, így például hosszas kórházi kezeléseket (neurológiai, onkológiai betegségek vagy szenvedélybetegségek kezelésének) kiegészítőjeként, depresszió ellen alkalmazható. Egy klinikumi példa erre Andrea Bolognini olasz pszichiáter, aki gyógyszer helyett vagy mellett könyvekkel segíti az enyhe depresszióban szenvedő

⁶ BÉRES Judit, CSORBA-SIMON Eszter: Fejlesztő biblioterápia fiatalokkal fogvatartottakkal. In: Könyvtári Figyelő, 2013. 2. sz. 251–268. o

⁷ GERESEN Ferenc, KATSÁNYI Sándor, NAGY Attila: Olvasásismeret : (Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia). Budapest : Tankönyvkiadó, 1980. 268-269. o.

betegét⁸. Az Egyesült Államokban a '70-es években a Time magazin foglalkozott a versterápiával, melyet szintén a kezelések kiegészítéseként alkalmaztak a pszichiáterek, pszichológusok és szociális munkások a klinikumban, a büntetés-végrehajtásban és az oktatásban egyaránt⁹. Angliában pedig Liz Brewster fogalmazta meg a biblioterápia jelenlétének, alkalmazásának szükségszerűségét a modern nyilvános könyvtárakban¹⁰.

Alapvető szakirodalom a könyvtáros munkában biblioterápiát végző szakemberek számára a Doll-szerzőpáros műve, amely a gyerekeket, fiatalokat helyezi előtérbe, s az elméleti biblioterápián kívül olyan gyakorlatias témával foglalkozik, mint a gyermekek mentálhigiéniai problémái és a felmerülő pszichés zavarok. Ezen kívül a szerzők hasznos tanácsokat fogalmaznak meg arról, kik és hogyan folytassanak biblioterápiás tevékenységet, mire kell figyelni és hogyan kell felépíteni egy foglalkozást¹¹.

Ahogy már említettem, a külföldi példák is elsősorban gyógyintézményekből származnak, és a hazai biblioterápiás próbálkozások is hasonló utat jártak be. Az első kezdeményezésekre a 19. század közepén került sor, amikor néhány hazai orvos felismerte a könyv és az olvasás gyógyító, nyugtató, önismeret-fejlesztő hatását.¹² Az irodalomterápia alkalmazása a hazai könyvtári szolgáltatásokban mégis csak a '80-as években indult fejlődésnek, azonban ezek a szárnypróbálgatások inkább úttörő-jellegűek voltak és nem hoztak hosszú távú eredményeket. A témában elsők között publikált Bartos Éva¹³ és Nagy Attila¹⁴, ám ezek az írások összefoglaló, bemutató, népszerűsítő jellegűek, kevesebb bennük a gyakorlati példa és a tudományos elemzés. Ennek egyik oka, hogy az iskolai és közkönyvtárakban dolgozó pedagógusok és könyvtárosok ilyen irányú képzettség hiányában nem merik

⁸ KISS Judit: A regényhősök mint cinkosok. 2008.10.03.

<http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=23085> (2012.11.11.)

⁹ Behavior: Poetry Therapy. 1972. 03.13. <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,903355-1,00.html> (2011.11.11)

¹⁰ BREWSTER, Liz: Medicine for the soul. In: Public Library Journal. [2008]. 6-11. o.

<http://www.cilip.org.uk/filedownloadslibrary/groups/plj/plj232brewster.pdf> (2012.11.11.)

¹¹ DOLL, Beth, DOLL, Carol: Fiatalok biblioterápiája – Könyvtárosok és mentálhigiéniai szakemberek együttműködése. [Bp.] : Könyvtári Intézet, 2011.

http://ki.oszk.hu/sites/ki.oszk.hu/files/dokumentumok/biblioterapia_gyermekeknek_es_serduloknak_0.pdf

¹² BATÁRI Gyula: Biblioterápia Magyarországon a XIX. században. In.: Orvosi Könyvtáros, 1981. 3. sz. 253-257. o.

¹³ BARTOS Éva: Biblioterápia a könyvtárosi munkában. In: Könyvtári Figyelő, 1987. 33. évf. 5. sz. 563-567. o.

¹⁴ NAGY Attila: Keresik életük értelmét?. Bp. : OSZK KMK, 1991. 142 o.

alkalmazni a módszert, illetve ha alkalmaznak is munkájukban hasonlót, nem nevezik biblioterápiának. Hasonló a helyzet az OSZK által szervezett biblioterápiás könyvtáros-továbbképzések esetében is. A biblioterápia gyér elterjedtségének másik oka lehet a piliscsabai és kaposvári biblioterápiás képzés, valamint a budapesti MMSZKE által kibocsátott kislétszámú, biblioterapeuta vagy szocioterapeuta (komplex művészetterapeuta) végzettségét diplomával is igazolni tudó szakember.

Ami a biblioterápia hazai könyvtári jelenlétét illeti, többnyire azokban a köz- és iskolai könyvtárakban működik irodalomterápiás foglalkozás, ahol a könyvtárosnak szívügye ez a terület – az egyik legközismertebb példa Sóron Ildikóé, aki sok évig tartott népszerű, széles körben látogatott fejlesztő biblioterápiás foglalkozásokat az OIG könyvtárában¹⁵, s - munkáját, illetve tapasztalatait a 3K-ban, könyvtári blogban és a Katalisten is nyomon követhettük (a munkát jelenleg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban folytatja). A szélesebb könyvtáros és irodalmár szakmai olvasóközönség előtt talán nem ismeretlen a pécsi Nyíró Gizella¹⁶ könyvtárostanárra és V. Gilbert Edit¹⁷ egyetemi oktató nevére sem, akik szintén publikáltak biblioterápiás nézeteiket és tapasztalataikat. A másik lehetőség, ami talán gyakoribb a hazai és a nemzetközi terepen is, hogy a könyvtárosok és más szakemberek (pedagógusok, szocioterapeuták, pszichológusok, mentálhigiénés szakemberek) nem intézményi keretek között, például könyvtárban tartják a foglalkozásokat, hanem külső terepre viszik, ”kitelepülnek” a kórházakba, művelődési házakba, idősok otthonába, iskolákba¹⁸.

A legismertebb magyar példa erre a Mosoly Alapítvány által elkezdett program, melynek keretében az amerikai Nancy Davis és Laura Simms módszereit felhasználva komplex művészetterápia keretében megvalósított biblioterápiával, illetve Boldizsár Ildikó-féle meseterápiával segítik a súlyosan beteg gyerekek felépülését, gyógyulását, illetve a reménytelen betegek túlélését. Projektjük címe a „Meseterápia kórházakban”, melynek célja a gyerekekkel foglalkozó szakemberek és a családok segítése¹⁹. Ezeket a programokat nem könyvtárosok, hanem művészetterapeuták és a klinikumban dolgozó szakemberek tartják, Boldizsár

¹⁵ SÓRON Ildikó: Kincs, ami van. A biblioterápia mint szolgáltatásbővítés az Országos Idegennyelvű Könyvtárban. In.: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros. 2012. 21. évf. 3. sz. 16-21. o.

¹⁶ NYÍRÓ Gizella: Könyvtári órák művészet- és biblioterápiás módszerekkel. In.: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2012. 8. sz. 38-40. o.

¹⁷ V. GILBERT Edit: Az olvasmányélmény megosztásának szerepe a csoportos biblioterápiában. In: Literatura 2011. 4. sz. 403-411 o.

¹⁸ BARTOS Éva: Olvasókönyv a biblioterápiáról. Bp. : OSZK KMK, 1989. 18. o.

¹⁹ KORBAI Hajnal: Lotilko szárnyai. Bp. : L'Harmattan : Mosoly Alapítvány, 2010. 215 o.

Ildikó²⁰ szimbólumterápiáját és más művészeti ágakat (zene, festés, rajzolás, mozgás) felhasználva. A klinikumból talán a Gerevich József pszichiáter által összegyűjtött művészetterápiás, művészetpszichológiai írások és tipológia, a Lány a szekrényben²¹ című kötet a legismertebb és leghasználhatóbb, melyben művészek (Gulácsy Lajos, Nemes Lampérth József), irodalmi karakterek (Fjodorovics Karamazov), valamint saját páciensei eseteit mutatja be művészetterápiás és alkotáslélektani megközelítésből.

Mivel Magyarországon az 1997. CLIV. egészségügyi szolgáltatások etikai és jogi szabályait lefektető törvény, mely a pszichoterápia gyakorlását kizárólag pszichiáterek és klinikai szakpszichológusok számára teszi legálisan lehetővé, a fejlesztő biblioterápia nem klinikai, vagyis csak pszichoterápia-jellegű foglalkozásokat tesz lehetővé, a laikus – vagyis nem pszichoterapeuta vagy pszichiáter alkalmazók számára – igen fontos forrást és ismeretanyagot jelentenek az olyan klinikai szakemberek által összeállított és széles körben alkalmazott kézikönyvek is, mint A pszichoterápia tankönyve.²²

A hazai szakirodalomból hiányzik egy átfogó mű, mely összegyűjtené azokat a könyveket, publikációkat, melyeket a biblioterápia iránt érdeklődők használhatnának. Erre nagyon jó példa a The Historical Review of Bibliotherapy²³, mely közel 50 év biblioterápiás forrásainak termését rendezi össze, s eredménye egy 79 tételes bibliográfia lett. Az irányvonalak már ebben a korai időszakban is jól kivehetőek: vizsgálták a könyvtár és a biblioterápia kapcsolatát²⁴, a pszichiátriai vonatkozását²⁵, és a módszertanát²⁶. Ezen kívül nagy hangsúlyt fektettek az olyan

²⁰ BOLDIZSÁR Ildikó: Meseterápia. Bp.: Magvető Kiadó, 2010. 367 o.

²¹ GEREVICH József: Lány a szekrényben – Patográfiai és klinikai esettanulmányok. Bp.: Osiris, 2005. 250 o.

²² FÜREDI János, SZÖNYI Gábor (szerk.): A pszichoterápia tankönyve. Bp.: Medicina, 2008.

²³ BEATTY, William K.: A Historical Review of Bibliotherapy. In: Library Trends 11 (2) 1962: Bibliotherapy: 106-117. o.

https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/6050/librarytrendsv11i2c_opt.pdf?sequence=1 (2014.04.09.)

²⁴ FLOCH, Maurice. "Bibliotherapy and the Library," The Bookmark, 18: 57-59, Dw. 1958. Idézi: BEATTY, William K.: A Historical Review of Bibliotherapy In: Library Trends 11 (2) 1962: Bibliotherapy. 112. o

²⁵ MORROW, R. S., KINNEY, Margaret M. "The Attitudes of Patients Regarding the Efficacy of Reading Popular Psychiatric and Psychological Articles and Books," Mental Hygiene, 43: 87-92, Jan. 1959. Idézi: BEATTY, William K.: A Historical Review of Bibliotherapy In: Library Trends 11 (2) 1962: Bibliotherapy. 113. o.

²⁶ MCFARLAND, J. H.: A Method of Bibliotherapy. American Journal of Occupational Therapy, 6:66-73. March-April, 1952. Idézi: BEATTY, William K.: A Historical Review of Bibliotherapy In: Library Trends 11 (2) 1962: Bibliotherapy. 112. o

speciális területekre, mint a kórház és klinikai terület²⁷ és a veterán katonák kezelése²⁸. Érdemes végiggondolni, az amerikai szakemberek már a 20. század elején fontosnak tartották, hogy legyen egy átfogó mű, mely támpontot nyújthatott a könyvtárosoknak és orvosoknak egyaránt.

1.4. A biblioterápia mint eszköz

A szépirodalmi szövegek sokszor hétköznapi, emberi problémákat fogalmaznak meg művészi kifejezésformában. A kommunikáció ilyen típusú alkalmazása arra ösztönzi a résztvevőket, hogy igyekezzenek szókincsüket problémáik pontos kifejezésére használni. A feldolgozott szöveg szereplőivel való azonosulás által lehetőség nyílik először a szereplők konfliktusainak feloldására, később a tanulságokat a saját élethelyzetre vetítve a saját problémák megoldására is. A már meglévő szövegekről a terápia résztvevőinek általában könnyebb beszélgetni, hiszen így saját véleményüket fejthetik ki. A résztvevőknek mindvégig kontrolljuk van a folyamat felett, mivel lehetőségük van megválasztani a lelki feltárulkozásnak azt a szintjét, ami még biztonságos számukra. Ugyanazon szöveggel kapcsolatban számtalan – akár egymásnak ellentmondó – vélemény is kialakulhat a résztvevők között, így a módszer kiválóan fejleszti az egymás iránti toleranciát, mások véleményének tiszteletét, illetve az ellentétes érzelmek elviselését.

Az irodalomterápiás foglalkozás mindig egy előre kiválasztott irodalmi mű köré szerveződik, mely lehetőség szerint a csoport tagjainak hasonló problémáját célozza meg. A szöveg (szövegrészlet) kapcsán a csoportvezető irányításával személyes tartalmú beszélgetés folyik, amely tehát nem irodalomóra és nem műelemzés-központú. A szöveghez fűzött megjegyzések, illetve a mű szövege kapcsán felmerülő asszociációk, ötletek, emlékek, érzelmek segítenek a csoporttagoknak pontosítani a mű által sugallt témához, problémához való saját viszonyukat, illetve az ebben lévő elakadásokat, hiányosságokat, amelyeken külső segítség nélkül általában nem, vagy csak nagyon nehezen jutna túl az érintett egyén. Ez fontos felismerésekre vezet önmaguk megismerésében és mások megítélésében, újra hangolhatja a már megmerevedett személyiségstruktúrákat. Bár a résztvevők

²⁷ DUNCAN, Melba H. "Clinical Use of Fiction and Biography Featuring Stuttering," *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 14: 139-142, June 1949. Idézi: BEATTY, William K.: *A Historical Review of Bibliotherapy* In: *Library Trends* 11 (2) 1962: Bibliotherapy. 110. o

²⁸ CRAIGIE, Annie L. "The Cheering Stimulus of Poetry in Veterans' Bureau Hospitals," *Modern Hospital*, 33:85-88, Nov. 1929. Idézi: BEATTY, William K.: *A Historical Review of Bibliotherapy* In: *Library Trends* 11 (2) 1962: Bibliotherapy. 107. o

sokszor irodalomórához hasonlítják a foglalkozást, mégsem műelemzéseket, irodalmi kivonatokat és az egyéni műveltség csillogtatását várjuk el a foglalkozás során, hanem a résztvevők személyes, saját élményei kapják a főszerepet, azokat igyekszünk a felszínre hozni. A foglalkozásokon a kiválasztott irodalmi mű narratív, élményszintű feldolgozása zajlik, s a foglalkozás vezetője ezt a folyamatot segíti/segítheti irányító kérdésekkel, ami lehetővé teszi a problémák közös továbbgondolását és az egyénekre szabott üzenetek, megoldások megtalálását, elfogadását.

A szocioterápiás foglalkozásokon a csoporttag teljes pszichés belső és szociális világát, értékrendszerének jellemzőit hívjuk elő, ami a csoporttag számára önmaga többszemponútú megértését teszi lehetővé. Az egyén és társas környezetének értékrendjét is tudatosítjuk, és szocializálással a társas környezet befolyásolását és értékrendjének alakítását is célozzuk²⁹.

A biblioterápia leggyakoribb célja az, hogy személyes belátáshoz segítse az olvasókat és növelje önismeretüket. Ezek alapján az általam vezetett foglalkozások általános céljaként a következőket tűztem ki: a kommunikációs készség, a kreatív gondolkodás és az önismeret fejlesztését, a türelem és a tolerancia kiépítését, valamint az olvasás népszerűsítését és megszerettetését. A terápiás folyamat további céljai az aktív részvétel növelése, a problémák közös megvitatása, a problémahelyzetek felismerése és a változásra való motiválás voltak. Ezen kívül a csoport összetételét szem előtt tartva szándékomban állt feltérképezni a női elítéltek nőiséggel kapcsolatos érzelmeit, gondolatait, és a krízishelyzetekhez való hozzáállásukat és azok megoldási mintáikat.

Dolgozatom további részében szeretném bemutatni milyen módszerekkel dolgoznak a női pszichoterápiás csoportok, valamint milyen kultúrtörténeti háttére van a nőiségnek, milyen kérdéseket, problémákat, krízishelyzeteket vethet fel egy-egy csoport. Majd röviden kitérnék azokra a karrierlehetőségekre, melyek a nőknek, illetve a női elítélteknek elérhetőek. Végül a Baranya Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben végzett munkát, az elért eredményeket és azok konklúzióit mutatom be, kitérve a résztvevők egyéni fejlődésére is.

²⁹ NÉMETH László (szerk.): Szocioterapeuta képzés : Elméleti szemináriumhoz szöveggyűjtemény. [Budapest] : Magyar Művészet- és Szocioterápiás Közösségépítő Egyesület, 2003. <http://hu.scribd.com/doc/35175612/MMSZKE-szoveggy-2003>

2. Női szerepek és esélyek a 21. században

2.1. Nők a pszichoterápiában

A felnőtt nő sok csomagot cipel; egyik kezében társadalmi szerepei, másikban magánélete, a hátán pedig gyerekkora. Hogy ne legyen túl nehéz a teher, egy egészséges nőnek is szüksége van ezek megértésére, összerakására. A pszichoterápia gyógymód a lelki problémák, magatartászavarok kezelésében és gyógyításában. Napjainkban számtalan iskola és irányzat műveli, szerepe van a képességek fejlesztésében és kreatív kibontakoztatásában is. Lényege kommunikáció és az emberi kapcsolat felhasználása a fejlesztés, gyógyítás érdekében. A világon több száz – néha csak egy-egy felhasznált technikában különböző eljárást – ismernek el pszichoterápiás eljárásnak. Magyarországon a Pszichoterápiás Protokoll³⁰ szabályozza azokat a módszereket és személyeket, akik pszichoterápiát alkalmaznak. A fő terápiás hatótényező a módszeren kívül minden esetben a terapeuta személyisége.

A pszichoterápia lényege minden esetben az önfeltárás, melynek során az egyén belső élményeit felszínre hozza, azokkal intenzíven foglalkozik, majd új következtetéseket von le belőle. Napjainkban számtalan iskola és irányzat műveli, melyekre dolgozatomban nem térek ki, mert nem képezi szervesen a témám részét, de Buda Béla³¹ könyve remek összefoglaló kötet arról, miben segíthet a pszichoterápia, hogyan segítheti az egyén fejlődését. Női pszichoterápiára kevés hazai publikációt találtam, ezért példaként említeném Luise Eichenbaum munkáját arról, milyen aspektusokból kell vizsgálni egy női csoportot. 1981 óta működik New Yorkban egy női terápiás központ³², melynek célja, hogy segítse a nőket a különböző krízishelyzetek megoldásában, nemi hovatartozástól, kortól, etnikumtól, társadalmi rangtól függetlenül. Módszertanuk a feminista pszichológiai belátásokon alapul, s céljuk az, hogy segítsék a nőket érzelmeik megértésében, és a mentális egészségük megőrzésében. Fejlesztik az önismeretet és megküzdő-képességet. Amit fontos megemlíteni, hogy nincsenek konkrét témák: a terápiában részt vevő arról beszélhet, ami az adott pillanatban nyomasztja – legyen az haláleset vagy munkahelyi

³⁰ Pszichoterápiás Protokoll: http://www.pszichoterapia.hu/download/PT_protokoll.doc (2014.04.08.)

³¹ BUDA Béla: Pszichoterápia. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2004. 524 o.

³² Women's Therapy Centre: <http://www.womenstherapycentre.co.uk/Pages.aspx?PageID=4> (2014.04.08.)

probléma. A program abban segít, hogy a résztvevők megtanuljanak beszélni a problémáikról, a csoportterápia pedig hozzájárul ahhoz, hogy objektív képet kapjanak önmagukról. Ezen kívül tudatosítják, hogy a segítség kéréstől nem lesz valaki rossz anya vagy feleség, hanem ellenkezőleg, a segítségtől fejlődhet és érezheti jobban magát, ami kihat a környezetére is. Ezt a pontját a projektnek szintén fontosnak tartom. A magyar köztudatban az él, hogy csak a mentálisan beteg emberek szorulnak segítségre, így már eleve hatalmas előítélet övezi a terápiás munkát.

Úgy gondolom, hogy most, mikor a nőknek legalább három szerepben kell helyt állni, és még több életút és szereplehetőség közül választhatnak, elkerülhetetlen a bizonytalanság-érzés, hogy valóban képesek-e ugyanúgy teljesíteni minden vállalásukat. Az általam vizsgált csoport tagjai közül sokan többszörös krízishelyzettel küzdenek: börtönviselt, cigány származású, alul képzett, elvált vagy éppen bántalmazó házasságban élő nők. Többek között ezért tartottam fontosnak megvizsgálni, hogy hogyan segíthet a terápiás munka a női elítélteknek.

2.2. A nőiség kultúrtörténeti megítélése

Mióta felismerték, hogy a görögöktől egészen Freudig kitartó ún. egynemű modellt meghaladva az emberiség nemekre tagolódik, állandó vitakérdéssé váltak a nők és férfiak közötti különbségek, illetve azok mibenléte³³. Különböző kontextusokban, különböző célokkal és különböző értelmezéssel jelent meg újra és újra ez a téma, kezdve a vallástól, az ősi tanmeséktől a művészeti alkotásokon, filozófiai eszmefuttatásokon át a tudományos értekezésekig, elemzésekig. A kortárs pszichoanalitikus elméletekben és terápiás gyakorlatban megfigyelhető az a változás, hogy a nemek közötti különbség fogalmát ma már nem azonosítják az anatómiai különbségekkel. A kérdéskör jelentősége manapság egyre növekszik, mind a közvéleményben, mind a tudományos életben egyaránt. A '90-es évektől a nők társadalmi szerepével foglalkozó tudomány women's studies vagy gender studies néven Nyugat-Európában és Amerikában a "bevett" tudományok közé tartozik, része az egyetemi oktatásnak, a tudományos diskurzusnak, és széleskörű elméleti alapokon

³³ LAQUEUR, Thomas: A testet öltött nem : test és nemiség a görögöktől Freudig. Budapest : Új Mandátum, 2002. 311 o.

nyugszik³⁴. Az utóbbi években Magyarország is kezdi követni ezt a példát, egyre több elemzés jelenik meg a nők helyzetéről, részét képezi az felsőoktatásnak is. Ez annál is inkább fontos, mert világszerte megfigyelhető a nők szerepvállalásának átrendeződése. Egyre gyakrabban jelennek meg a egyre szélesebb szférában, átalakul a családban betöltött súlyuk és funkciójuk is: kiszolgálóból (sokszor egyedüli) családfenntartóvá válnak, sőt manapság már az is egyre gyakoribb és elfogadottabb, hogy egy nő családon kívül, egyedül vállal gyereket. A Gender Studies³⁵ című könyv átfogó képet ad azokról a kérdésekről, amelyekkel e tudomány foglalkozik: hogyan változott a nők társadalmi megítélése, mitől függ a nemek kategorizálása, hogyan vesznek mindebben részt a társadalmi előítéletek, sztereotípiák.

2.2.1. Freudi megközelítések

A nemek közötti különbség természetéről szóló feltételezések még mindig magukon viselik a freudi természettudományos gondolkodásra való törekvés jegyeit, jóllehet leplezett, nehezen észrevehető formában. Ezek a nézetek lényegesebbnek tartják a másság felfedezését, illetve elválaszthatónak tartják azt a hasonlóság felfedezésétől. Az elképzelés mögött az a ki nem mondott feltételezés húzódik meg, hogy a másság tudatosulása értékesebb, egy későbbi fejlődés eredménye és egyben nehezebb is, mint a hasonlóság felismerése. Ez a felfogás megfelel az arról, hogy a nehézség abban rejlik, hogy a különbözőséget a hasonlóság elutasítása nélkül kell elfogadni: más szóval át kell hidalni az ellentétek közötti távolságot. A nemi identitás fogalma olyan elkerülhetetlenséget, koherenciát, egyedüliséget és egységességet takar, ami cáfolja a képzelet, a szexualitás és a tudattalan pszichoanalitikus értelmezéseit³⁶. A pszichoanalitikus elmélet napjainkig nem volt képes az ödipális szint mögé hatolni. Az az állítás, hogy az egymást kiegészítő jelleg ödipális elérése a saját korlátok elfogadását jelenti – vagyis annak a tudomásulvételét, hogy vagy az egyik vagyok, vagy a másik –, figyelmen kívül hagyja azt a másik dimenziót, amely a különbség ábrázolásának a mélységét adja. Ez az elképzelés ugyanakkor az

³⁴ SZÁSZ Anna: A feminizmus Magyarországon. In: Esély : társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, (9. évf.), 1. sz., 123-127. o.

³⁵ CRANNY-FRANCIS, Anne, WARING, Wendy, STAVROPOULOS, Pam, KIRKBY, Joan: Gender Studies : Terms and Debates. New York : Palgrave Macmillan, 2003. 276 o.

³⁶ DIMEN, Muriel: Deconstructing difference : gender, splitting and transitional space. In: Psychoanalytic Dialogues: The International Journal of Relational Perspectives. 1991 vol. 1. iss. 3. 335-352. o.

http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10481889109538904#.UyL97_15NZ4 (2014.03.14.)

ödipális sovinizmus tudattalan nárcizmusának – a “csak én vagyok valami”-nek – az elfedését is szolgálja, amint azt jól példázza Freudnak a kislányról mint hiányos “kis emberről” szóló elmélete³⁷.

A 20. század húszas-harmincas éveiben már jelentős vita zajlott Freud női szexualitásra vonatkozó elmélete körül³⁸. A freudi praxis szexizmusára, Freud fallocentrikus ismeretelméletére sokan reagáltak meglehetősen ingerült hangnemben. Nancy Chodorow fejtette ki talán a legérthetőbben, hogy Freud elméletei a nőkről, illetve a pszichoanalízis hogyan segíthették, illetve hatottak a nőiség megítélésére. Esszéjében³⁹ megfogalmazza, hogy a feministák, bár határozottan kifogásolták a freudisták teóriáit, komoly érdeklődést mutattak a pszichoanalitikus elmélet iránt és sokféle módon építettek a pszichoanalízisre mint lehetséges ideológiai alapra. A pszichoanalízis leírja a nemek és a szexualitás társadalmi-kulturális szerveződésének belső mechanizmusait: hogyan termeli ki a nők gondozói szerepére alapozó családszerkezet a férfiakban (és bizonyos mértékig a nőkben) is a férfidominancia, a maszkulin felsőbbtség ideológiáját és pszichológiáját és a nők, a női dolgok leértékelését; hogyan fejlődnek ki a nők anyai képességei saját anyjukhoz fűződő kapcsolatuk révén. Ezek a folyamatok azonban Freud szerint nem zökkenőmentesen történnek, s a szexualitás reprodukciója közben az emberek neurózist és különböző konfliktusokat élhetnek át. Freud elsőként próbálta elmagyarázni, hogy a pszichés konfliktus alapvető ezekben a folyamatokban.

A női szocializáció megértéséhez, valamint ahhoz, hogy felismerjük, hogyan is válnak a nők azzá, amiké végül válnak, nincs szükség egy, a tudattalannal és az intrapszichikus (belső konfliktus) tartalmakkal dolgozó, misztikus és komplikált elméletre. A gyerekek egy férfiak által dominált társadalomban nőnek fel, ahol születésük pillanatától fogva rózsaszínű, illetve világoskék takarót kapnak, autókkal vagy babákkal játszanak, szexista tartalmú könyveket olvasnak, és a nemeket élesen elválasztó iskolákba járnak. A lányok megtanulják, hogy jónak kell lenniük és a férfiak kedvében kell járniuk, míg a fiúktól azt várják el, hogy erősek legyenek és

³⁷ BENJAMIN, Jessica: Azonosság és különbözőség : Kísérlet a nemiség kialakulásának ”tág körü” értelmezésére. In: In: Thalassa, 1996. (7. évf.) 3. sz. 3-24. o.

³⁸ CRANNY-FRANCIS i.m. 42-65. o.

³⁹ CHODOROW, Nancy: Feminizmus, nőiség, Freud. Ford.: Örlösy Dorottya. Thalassa, (7), 1996, 1: 37-52. o. Eredeti megjelenés: In: Chodorow, N. J.: Feminism and Psychoanalytic Theory. Yale University Press, New Haven, 1989, 165–177.)

így tovább. A társadalom értékeit ír elő az emberek számára, s a társadalmi elvárások figyelembevételével kell alakítanunk viselkedésünket.

Freud logikája szerint "a nőnek" tulajdonított akarati tevékenység irányultsága magyarázatot arra, hogy mi "a nő". Szerinte a pszichoanalízis sajátossága, hogy nem azt kívánja leírni, hogy tulajdonképpen mi is a nő, hanem azt vizsgálja, hogyan válik azzá, hogyan fejlődik ki a biszexuális alkatú gyermekből az érett nő.⁴⁰

A pszichoanalízis a pszichés betegségek kezelésére jött létre. Freud munkásságának kezdetén a pszichiátria uralkodó és elfogadott nézete szerint az elmebetegség az agy betegsége. Ez az elmélet figyelmen kívül hagyta a személyiséget, okként testi folyamatokat próbált felfedezni. A pszichoanalízis ezzel szemben azokat a lelki folyamatokat próbálta feltárni, amik felelősek lehetnek az egyénben végbement változásokért.⁴¹ Itt kívánnék visszautalni a biblioterápia sajátosságára, hogy a betegségnek nem mindig testi eredetű, és a léleknek is szüksége van az ápolásra. A művészetnek és az irodalomnak meghatározott funkciója van az egyén életében.

A pszichoanalízis módszere két vagy több ember kommunikációs kapcsolatán alapszik, melyben mindkét fél partnerként tekint a másikra⁴². A terápia fejlődése során szoros kapcsolatot épített ki a kreativitással és a művészetekkel, illetve azok megközelítési módjaival. A tárgyiasult alkotás mögött mind az alkotót, mind a befogadót és a rá gyakorolt hatást egyaránt vizsgálja.

A következő alfejezetben röviden szeretném bemutatni a jelenleg munkaerő piaci helyzetet, valamint a karrierlehetőségeket a nők szempontjából.

2.3. Női karrierutak kint és bent

Az uniós viszonylatban igen kedvezőtlen magyar foglalkoztatási ráta egyik oka az alapfokú iskolai végzettségűek rendkívül alacsony munkaerő-piaci jelenléte. Magyarországon a 15–64 éves alapfokú iskolai végzettségűeknek csak 21,6 %-a minősült foglalkoztatottnak 2012-ben, míg az EU-27 átlaga 45,2 % volt. A középfokú végzettséggel rendelkező 15–64 évesek rátája közel 8 százalékponttal maradt el az unió 27 tagországanak átlagától. A felsőfokú végzettségűek foglalkoztatási rátája (72,8%) ugyanakkor az előbbi csoportokénál közelebb áll az

⁴⁰ Freud (1933): "A nőiség". In: Erős Ferenc (sorozatszerk.): Újabb előadások a lélekelemzésről. Budapest : Filum Könyvkiadó, 1999. 131. o.

⁴¹ BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc: Pszichoanalízis és irodalomtudomány : szöveggyűjtemény. Budapest : Filum Kiadó, 1998. 8. o.

⁴² KRAFT, Hartmut: Bevezetés a pszichoanalitikus művészetpszichológiába. In: BÓKAY i.m. 14. o.

uniós átlaghoz⁴³. Kétségtelen, hogy a foglalkoztatás bővítésének egyik fő csapásiránya a szakképesítéssel nem rendelkező tömeg bevonása, amely folyamatnak egyik fontos eszköze a szak- és felnőttképzési rendszer igénybe vétele. Nem lehet viszont eltekinteni a motiváció növelésétől és a munkahelyteremtés szükségességétől, mert csak a képzés önmagában nem megoldás. Vagyis alacsonyabb végzettség esetén jóval nagyobb az esély a munkanélküliségre, főleg akkor, ha pályakezdő, gyakorlat nélküli vagy hátrányos helyzetű személyről beszélünk⁴⁴. Az EU tagországokban a nők helyzete sokat javult az elmúlt évtizedekben, ugyanakkor még mindig számos hátrány éri őket, és az egyenlőtlenségek még mindig számos helyen kimutathatóak, melyek (a teljeség igénye nélkül) a következő pontokra oszthatók⁴⁵: a háztartásba száműző felfogás, a házimunkára és gyermekellátásra fordított idő mértéke, a család és munkahely összeegyeztetésének nehézsége, a nők átlagjövedelmének mértéke (alacsonyabb, mint a férfiaké), a nők iskolázottsági mutatói jobbak, mint a férfiaké, női alulreprezentáltság a politikában, a karrierépítés nehézsége, a "nőies" szakmák társadalmi alulértékeltsége, könnyen bűncselekmények áldozatává válhatnak.

A modern társadalmakban a státusz egyik leglényegesebb eleme a foglalkozás, az egyén elfoglalt pozíciója. A nemek munkaerő-piaci különbségeinek oka két nem eltérő megítéléséből adódik.

Témánk szempontjából fontos kiemelni a nők lehetőségeit pályafutásuk során, milyen kapcsolódási pontok lehetnek a karrierrel, milyen tényezők befolyásolhatják azt. A munkaerőpiacra kilépő, és ott egy rövidebb időt eltöltő nők elég hamar szembekerülnek a kényszerű választással, miszerint családalapítás, gyerekvállalás, vagy karrier építése a munkahelyen. A negatív munkaerő-piaci folyamatok és bizonyos attitűdök, előítéletek miatt a többség értelemszerűen arra a következtetésre jut, hogy a kettőt nehéz összehangolni. Ugyanakkor társadalmunkban jelen vannak a negatív demográfiai folyamatok, a munkaerő-piaci

⁴³ KSH: Foglalkoztatási ráta korcsoportok szerint, nemenként (1998-2013):
http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_glf016.html (2014.04.09.)

KSH: Foglalkoztatási ráta legmagasabb iskolai végzettség szerint, nemenként (2008-):
http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_glf045.html (2014.04.09.)

⁴⁴ CSOBA Judit, DIEBEL Andrea: A fiatalok és pályakezdők helyzete a munkaerőpiacon. In: CSOBA Judit (szerk.): Munkaerő-piaci változások, leszakadó társadalmi csoportok. Debrecen : Szocio-Téka, 2011. 95-113. o.

⁴⁵ CZIBERE Ibolya, CSOBA Judit: A nők munkaerő-piaci hátrányai. In: CSOBA Judit (szerk.): Munkaerő-piaci változások, leszakadó társadalmi csoportok. Debrecen : Szocio-Téka, 2011. 114-115. o.

aktivitás elégtelensége, ami miatt fontos a női munkaerő vállalati szférában történő hasznosítása.

A szakirodalom⁴⁶ három életutat szokott felvázolni a nők esetében a karriert tekintve. Mindegyik rendelkezik előnyökkel és hátrányokkal, illetve – ahogy ez a modellalkotás során lenni szokott – nem minden életút esetében lehet tiszta modelltől beszélni, a jellemzők néha keveredhetnek:

- a munkaerő-piacról távolmaradók
- a munkaerő-piaci karriert preferálók
- kettős kötődésű karrier.

A női karriermenedzsment témakörrel kevés kutató foglalkozik tudományos alaposággal Magyarországon. Közülük viszont mindenképpen kiemelendő Ternovszky Ferenc, aki évek óta hasznos kutatásokkal és összefoglaló művekkel gazdagítja a menedzsment szakirodalmat. Ő fogalmazta meg a női karrier sajátosságait⁴⁷. Az alapvető karriermodell esetében az egyén kilép a munka világába, a kibontakozás éveit tölti, majd a szakmai tapasztalatok bővítése és a személyisége fejlődése kapcsán lehetősége nyílik az előrejutásra, karrierlehetőségei megalapozására. Az átlag munkavállaló 35 éves kora környékén tudja ezt elmondani magáról, és ha ekkor nincs komoly lehetősége, vagy nem él a lehetőséggel, akkor azt már később nagyon nehéz lesz pótolni. Innentől nagyon eltérő karrierutak jellemezhetik az egyént.

A nők és a férfiak munkaerő-piaci megítélése egy árnyalt képet alkot, amelyben nem kevés diszkriminatív jellemző érhető tetten, döntően a nők rovására. A nők és férfiak munkaerő-piaci megítélése szegregált. Danka Szilvia egyik cikkében⁴⁸ összegyűjti, hogy mi jellemzi a női munkahelyeket. Az általa összegyűjtött ismérvek közül emelnék ki néhányat:

- kedves, alkalmazkodó, szolgálatkész,
- elsősorban operációban jó, előkészítő, támogató, ellenőrző, azaz support (segítő) funkciók illenek hozzá,
- „nem nagyon mond nemet”, konkrétan minden számára delegált feladatot igyekszik pontosan, határidőre elvégezni,

⁴⁶ KONCZ Katalin: Nők a munkaerőpiacon. Számvetés a rendszerváltástól napjainkig az Európai Unióban érvényesülő tendenciák és követelmények fényében. Budapest : Budapesti Corvinus Egyetem Women's Studies Központ, 2008. 150-168. o.

⁴⁷ TERNOVSZKY Ferenc (szerk.): Női foglalkoztatás, karrier. Budapest : Struktúra, 2012

⁴⁸ DANKA Szilvia: Üvegplafon : Nők a csúcson. <http://multiculti.hu/uevegplafon-nok-a-csucs-kozeleben/> (2014.04.09.)

- a nőknek nincs is igazán karriercélja, hisz ott a család, a gyerekek vagy a jövőbeni gyerekvállalási kedv és „ugye azt senki (még a nők sem!) gondolják igazán komolyan, hogy több szerepben hibátlanul meg tudnak felelni”,
- a női szereppel összeegyeztethetetlen a vezetés, hisz döntéseik emocionálisak, hiányzik belőlük a „Vezetéshez elengedhetetlenül szükséges ráció”, a nők nem igazán képesek elvont gondolkodásra, igazán nagy döntések meghozatalára,
- stratégiai gondolkodás hiánya.

Ezek a vélemények többségében megalapozatlanok, ám rendkívül rossz hatással vannak a munkaerő-piaci versenyre.

Napjaink egyik legtöbbet használt kifejezésévé vált a kompetencia. A kompetencia fogalmának meghatározását, a kompetenciák csoportosítását többféle szempont alapján is el lehet végezni. Az egyik megközelítés szerint a kompetenciák egyik csoportját olyan általános kompetenciák alkotják, melyek elsajátítása nem kötődik semmiféle speciális tantárgyhoz. Ezek között tartják számon a szakértők a kommunikációs, problémamegoldó tanulási-, gondolkodási képességeket, a kreativitást, motiváltságot, együttműködést kiváltó képességeket. Ide tartoznak a szociális vagy interperszonális kompetenciák is. A másik csoportba azok a kompetenciák tartoznak, amelyeket csak bizonyos tantárgyak tanulása során lehet elsajátítani. A gyakorlati problémák megoldásához leginkább a tapasztalatokba ágyazott specifikus ismeretek szükségesek.

Adódik a kérdés, hogy vannak-e kifejezetten „női” kompetenciák? Ha igen, hogyan lehet ezeket azonosítani, és ami fontosabb, hogyan lehet ezek szerepét megjeleníteni az emberi erőforrással való tervezés folyamatában és eszközrendszerében? Kell-e, és ha igen, hogyan lehet „építeni” a női munkaerőre?

A fejlesztő biblioterápia módszerei tökéletesen megfelelnek arra, hogy ezeket a munkáltató által megkövetelt kompetenciákat kialakítsuk és fejlesszük, jelen esetben a női elítélteknél. A következő fejezetekben szeretném reprezentálni, hogy a biblioterápiában hogyan használhatóak a pszichoanalízis leírt csomópontjai, továbbá hogy ezeket a módszereket hogyan lehet megvalósítani a börtönben.

3. Lehetőségek a büntetés-végrehajtási intézetekben

A börtön egy olyan intézmény, ahol a már korábban említett speciális ellátásokat kellene biztosítani, illetve azokat fejleszteni, erősíteni. Így a lehetőségek szinte korlátlanok, ám azok kiaknázásához ismerni kell a potenciális résztvevők motivációit, képességeit és határait. Sok tanulmány próbálta meghatározni, mi tesz valakit bűnözővé és hogyan lehetne visszairányítani a normális viselkedési csatornába.

Első lépésként tisztázzuk, mi is a bűnözés. Buda Béla elmélete szerint a deviációk közé sorolható az alkoholizmus, a különféle neurózisok, az öngyilkosság, az elmebetegség és a bűnözés. Deviációnak számít minden olyan magatartás, ami eltér a normálistól (akár kórosnak tekinthető, akár nem). Tehát a deviáns viselkedés normálistól eltérő, de nem kóros magatartás forma. Azonban tudnunk kell, hogy a bűnözés egy speciális deviáció, ami nem a környezet türelmétől függ, mert a bűnöző akkor deviáns, ha a társadalom tűri, és nem tesz ellene semmit. Azonban világszerte, minden jogi szabályozásban szigorúan és pontosan rögzítésre kerülnek az általánosan elfogadott elvárások és normák. Mi állhat mégis a deviáns viselkedés kialakulása mögött? Az egyik ok, hogy a bűnözőknél nem alakul a szociális gátlás, hanem megmarad az egocentrikus alappozíció („Ami nekem jó, az jó, ami nekem rossz, az rossz.”). A másik ok lehet a már sokszor említett családi háttér. A gyermek a környezetét (elsősorban szüleit) utánozza, ösztönösen követi a látott példát, mert fél a szeretet elvesztésétől. Ez egy nagy társadalmi csapda lehet, hiszen a gyermek így tanulja meg, hogy mi a norma, melynek segítségével beilleszkedhet. Ám ha negatív mintákat tanul el, nem fejlődik ki személyiségében a szociális gátlásrendszer az antiszociális cselekvésekkel szemben. Az antiszociális deviáció oka lehet az, hogy a szeretet-kapcsolat a respektábilis és a nevelt egyén között rideg, elhanyagoló, esetleg brutális nevelési módszer. Ennek ellenkezője is előfordulhat, mikor a nevelő és a gyermek között az úgy nevezett majomszeretet alakult ki. Ekkor a gyermek nem érzi a szeretet elvesztésétől való félelmet. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a bűnözés hátterében sok esetben az ember személyes környezete áll, amennyiben nem élt vele, vagy rosszul alkalmazta a személy emocionális befolyásolásának lehetőségeit.⁴⁹

⁴⁹ PÁPAINÉ FARAGÓ Ildikó: Deviáció, deviáns viselkedés, bűnözés. In.: Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása. Budapest : OSZK KMK, 1985. 52-54. o.

Ezen okon belül a másik fontos tényező a család fenntartása, nők esetében speciálisan a gyerekekről való gondoskodás, megfelelő háttér előteremtése és biztosítása.

A bűnöző nem tekinthető a társadalmi elvárásokat követő, azokhoz hozzájáruló tényezőnek. Elhárítja magától a felelősséget, és egy olyan világot teremt, melyben az övé a győztes szerep. Ez a viselkedési stratégia egészen addig fennmarad, míg a bűnöző fel nem ismeri, hogy rossz magatartási példákat követ. Ugyanakkor tapasztalatom szerint az elítéltek az esetek többségében tisztában vannak tettük súlyosságával és a következményekkel, de nincsenek meg a megfelelő motivációs eszközük, vagy nincsenek olyan élethelyzetben, hogy képesek legyenek a "helyes utat" választani. E témakört a későbbiek során részletezni fogom.

A büntetés-végrehajtás általános célja ugyanaz, mint az egész büntetőeljárás célja, vagyis hátrány okozása, megtorlás az elkövetővel szemben és az elkövető visszavezetése a társadalomba, azaz a reszocializáció. A modern büntetés-végrehajtási rendszerekben a hangsúly – a kirekesztés helyett – az elítéltek társadalomba való beilleszkedésére helyeződik⁵⁰, ezért a büntetőintézetekben igyekeznek olyan szervezett csoporttevékenységeket (sport, oktatás, könyvtár) szervezni, melyeknek terápiás hatása lehet. A büntetőintézetek könyvtárai számára kiadott irányelvek egyértelműen megállapítják a könyvtár kötelezettségét a reszocializációs folyamatban: tanácsadás, oktatási program, olvasási szokások kialakítása. A börtönkönyvtárak kiemelt feladata, hogy szolgáltatásaik révén elősegítsék az elítéltek, mint a társadalmi kirekesztődés által különösen fenyegetett csoport visszailleszkedését a társadalomba. A könyvtár felzárkóztató, esélyteremtő intézményként ajtót nyithat, és átvezetheti a fogvatartottakat a tudásalapú társadalomba: ezért is kiemelten fontos e könyvtárak fejlesztése és karbantartása, valamint hozzáértő szakemberek alkalmazása⁵¹.

3.1. Hogyan segíthet a biblioterápia a börtönben?

A biblioterápia beléptetése a börtönprogramokba azon a felismerésen alapul, hogy az elítélt társadalmi kudarcaiban kulcstényező lehet érzékelési, észlelési képessége. Ha megtanulja differenciáltan szemlélni az őt körülvevő problémákat,

⁵⁰ AMBERG Eszter: Könyvtárak a peremhelyzetben élők szolgálatában. Börtönkönyvtárak 2006–2010. In.: Könyvtári Figyelő. 2012. 2. sz. <http://ki.oszk.hu/kf/2012/06/konyvtarak-a-peremhelyzetben-elok-szolgالاتaban-bortonkonyvtarak-2006%E2%80%932010/> (2014. március 21.)

⁵¹ AMBERG i.m.

lehetőségeket, akkor a percepciók képességében is változás megy végbe. Ebben a folyamatban segíthetnek a csoportos foglalkozások.⁵²

Magyarországon valamennyi büntetés-végrehajtási intézetben működik könyvtár, melynek felügyeletét, irányítását az intézet nevelői látják el, míg működtetését, kezelését az elítéltek végzik. Noha jelentős problémát okoz az állomány elavultsága és a könyvekhez való korlátlan hozzáférés, korábbi kutatásaim során rengeteg pozitív példával találkoztam a pálhalmi és a pécsi büntető-végrehajtási intézetekben egyaránt.

Jelen dolgozatom alapjául is két börtönben, a pécsi Fiatalokért Regionális Büntetés-végrehajtási Intézetében és a Baranyai Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben végzett munkáim szolgálnak alapul, ahol már korábban, egy hazai börtönkönyvtárakról szóló BA-szintű szakdolgozat megírásához is folytattam kutatómunkát, valamint biblioterápiás foglalkozásokat tartottam fiatalok és női elítélteknek. Mostani kutatásom elsősorban a női elítéltek lehetőségeire koncentrál. A börtönben működő könyvtár állományát a pécsi Csorba Győző Megyei-Városi Könyvtár biztosítja. Az állomány 2007-ben alakult ki, miután a könyvtár részt vett NKA meghívásos pályázatán⁵³. Ahogy Márkus Istvántól és Cseresznyés Anikótól, a Megyei Könyvtár osztályvezetőitől megtudtam, a pályázat lényege, hogy a megyei és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a megye és Budapest területén lévő büntetés-végrehajtási intézetek könyvtárainak könyveket adományozhassanak állománybővítésre, letéti rendszerben. Ez a rendszer⁵⁴ biztosítja a börtönkönyvtárak állománygyarapítását és fejlesztését, ám a példányok az adományozó könyvtár tulajdonában maradnak.⁵⁵

A könyvtár által biztosított lehetőségeken kívül a Fiatalokért Regionális Büntetés-végrehajtási Intézetében többféle program szolgálja az elítéltek fejlődését. Ezek közé a kulturális programok közé tartozik a kézműves foglalkozás és a színház. Utóbbi keretein belül a fogva tartottak különböző beszéd- és helyzetgyakorlatokat tanulnak, valamint olyan érintési technikákat vesznek, melyekkel agresszió nélkül fejezhetik ki érzelmeiket. Ezen kívül fontosnak tartom megemlíteni a Murál Morál

⁵² BARTOS Éva i.m. 32-33. o.

⁵³ A Nemzeti Kulturális Alap könyvtári szakmai kollégium meghívásos pályázati felhívása http://www2.nka.hu/pages/archivum/palyazati_felhivasok/2012elott/konyvtari/2011/konyvtari_m110905.html (2014. március 21.)

⁵⁴ GOSZTONYI Enikő: Letéti könyvtári ellátás a börtön könyvtárában. In.: Könyvtári kis híradó. 2007. (12. évf.) 1/2. (45-46.) sz. 10. o.

⁵⁵ CSORBA-SIMON Eszter: Olvasási szokások és könyvtárhasználat két magyarországi börtönben. Pécs, 2012. 41-43. o.

Mező Csoport által tartott közösség- és személyiségfejlesztő programot. E program célja, hogy fejlessze a közösségi tudatot, az önkifejezést, az alkalmazkodó, kooperációs és kommunikációs készséget. E mellett a résztvevőket véleménynyilvánításra, gondolataik kifejezésére és érvényesítésére ösztönzi, így járulva hozzá ahhoz, hogy közösségi-állampolgárként találják meg a helyüket a társadalomban. Az Utcai képzőművészet – Életre keltett falak című projekt a Zöld-Híd Alapítvány⁵⁶ és a pécsi Murál Morál Mező Csoport közös munkája. Az általuk használt módszer 2007-ig ismeretlen volt Magyarországon, a csoport vezetője, Katona Krisztina Nicaraguából, Esteliből adaptálta. Ez az utcai képzőművészet egy fajtája, melyet társadalmi és egyéni problémákról való beszélgetések, témafeldolgozások előznek meg, s melynek végeredménye a közösen létrehozott óriási falfestmények létrehozása, melyek esetünkben nem közterek, hanem a börtön falait díszítik⁵⁷.

Az elítélteknél különösen fontosnak tartom az ilyen jellegű programokat, hiszen így non-formális keretek között készítik fel őket a reszocializációra. Ezen kívül bizonyos fokú szuverenitást is jelent a zárt falak között, hiszen szabadon használhatják a fantáziájukat, beszélgethetnek, kötetlenül alkothatnak.

Ezzel szemben a Baranyai Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben a női elítélteknek jelenleg a vallási gyakorlatokon és az általam tartott biblioterápiás foglalkozásokon kívül nincs más, fejlesztő, rekreációs vagy kreatív jellegű foglalkozás. Ennek hátterében az áll, hogy a nevelők túlterheltek, a kötelező és mindennapi munkájukon felüli programokra nincs sem idejük, sem helyük – a jelenleg is futó TÁMOP-os programok foglalják el a szabad termeket – ezt a későbbiekben még kifejtem.

A különböző programokon való részvétel hátterében több ok állhat. A fogva tartottakat motiválhatja a tudat, hogy új embereket ismerhetnek meg és kötetlenül kommunikálhatnak. Ezen kívül fontos tényező az új élmények keresése és az az esély, hogy kiléphetnek a zárkák által nyújtott alacsony ingerküszöb szigorúan behatárolt lehetőségei közül. Valamint nem elhanyagolható az a tény, hogy az aktív magatartás és jó magaviselet dicséretet, plusz pontokat von maga után a börtönben, melyet a későbbi ítéleteknél, előre hozott szabadulásnál beszámítanak. S bár

⁵⁶ Zöld-Híd Alapítvány <http://www.zold-hid.hu/> (2014. március 21.)

⁵⁷ Murál Morál Mező válogatás 2011 <http://www.youtube.com/watch?v=umh2aek8bDc> (2014. március 21.)

befolyásolja az elítélteket, ez inkább tekinthető egyfajta eszköznek, mint motivációnak.

A továbbiakban olyan külföldi programokat szeretnék megmutatni, melyek pozitív mintául szolgálhatnak a magyar rendszerbe való beépítéshez.

3.2. A CLTL program

Ahogy már említettem, a fejlesztő biblioterápia könyvtári és más, speciális intézményekben való alkalmazására vonatkozóan hazánkban kevesebb publikált tapasztalat jelent meg, mint a többi szférában. Ezért mielőtt rátérnék a saját eredményeim elemzésére, szeretnék bemutatni egy külföldi példát, azt az amerikai kezdeményezést, mely az irodalmat használja arra, hogy az elítélteket "a helyes útra terelje". A CLTL (Changing Lives Through Literature) program 1991 óta működik, és egyre több államban veszik át ezt alternatív lehetőséget, melyben oktatók, bírók és hallgatók egyaránt részt vesznek⁵⁸.

A projekt Massachusetts-ből indult, az amerikai igazságszolgáltatási rendszer azon szükségletére, mely egyfajta alternatív megoldást keresett a bebörtönzésre. Látva a börtönök sikertelenségét az elítéltek viselkedési szerkezetének megváltoztatásában, Robert Waxler professzor és Robert Kane bíró megvitatták az irodalom felhasználásának módjait a bűnözés visszaszorítása szempontjából. Az első kísérletet nyolc elítélttel végezték, akiknek sok esetben az általános iskolai végzettségük sem volt meg, ám teljesíteniük kellett egy kitélt: el kellett végezniük egy irodalmi szemináriumot Waxler professzor vezetésével. Az olvasottak megvitatásával az elítéltek megvizsgálták és felfedezték önmaguk és egymás helyzetét különböző nézőpontokból. Megtanultak figyelni egymásra és türelmesebbé váltak társaikkal szemben. 1992-ben az első program sikerein felbuzdulva elindítottak egy női csoportot is, majd 1994-től a többi államnak felkeltette érdeklődését a massachusetts-i példa. Jelenleg hat államban működik a CLTL program, ám a filozófiáját alkalmazó intézmények sora folyamatosan bővül.

Külön női programot futtatnak Dartmouth-ban, Massachusetts államban, melynek tapasztalatait meg is osztotta a programot vezető Kelly DeSouza⁵⁹. DeSouza azt írja, hogy egy női csoport a hat hónapos képzésben olyanná válik, mint egy

⁵⁸ Changing Lives Through Literature <http://cltl.umassd.edu/home-flash.cfm> (2014.03.21.)

⁵⁹ DESOUZA, Kelly: Women's Prison Program: Dartmouth, Massachusetts. <http://cltl.umassd.edu/programsother1.cfm> (2014.03.21.)

nővériség, és minden olyan téma és probléma felmerül, melyek általában foglalkoztatják a nőket: párkapcsolat, gyerekek, anyaság. A későbbiekben a saját tapasztalataimat összevetem az itt leírt amerikai tapasztalatokkal.

A beszélgetések mellett olyan, a mindennapi élethez szükséges feladatokra is időt szánunk, mint nyelvtani és önéletrajzi, pályázat írási gyakorlatok. A helyi lapban lehetőség van publikálásra, mely cikkeket az elítéltek maguk szerkesztik (ezzel fejlesztve a kommunikációs és íráskészségüket). Ezen kívül fontosnak tartom megjegyezni, hogy az a tény, hogy viszontláthatják a gondolataikat egy nyomtatott, és nyilvánosság elé tárt folyóiratban, nagymértékben növelheti az önbecsülésüket és az önmagukba vetett hitüket. Ezt az amerikai példát követendőnek és jól adaptálhatónak tartom a magyar börtönviszonyok javításának és a bűnözés visszaszorításának szempontjából. Természetesen ehhez szükség lenne olyan elkötelezett támogatói háttérre (közép- és felsőoktatási oktatókra, könyvtárosokra, szociális gondozókra, nevelőkre, bírókra), akik vállalják a program folyamán felmerülő nehézségeket és a felelősséget, valamint objektíven, empátiával képesek az elítéltek felé fordulni.

3.3. További kezdeményezések

A CLTL programon kívül több kezdeményezés is védi a női elítéltek érdekeit, valamint igyekszik támogatni őket a későbbi reszocializációban. Az egyik ilyen példa az 1991-ben indított, new yorki CA's (Correctional Associations of New York) Women in Prison Project (WIPP)⁶⁰. Az érdekképviselő mellett fontos céljuk, hogy a társadalom felé közvetítsék az egymással szembeni tisztelet és elfogadás eszméjét, valamint az esélyegyenlőséget.

Szeretném kiemelni a Women's Prison Book Projectet⁶¹, amely 1994 óta működik. Az ötlet azon a felismerésen alapult, hogy az USA-ban büntetésüket töltő 150.000 női elítélt 80%-a olyan bűncselekményeket követett el, mint bolti rablás, prostitúció, droghasználat, stb., tehát nem tartoznak az erőszakos bűncselekmények kategóriájába. Valamint a fogva tartottak többsége korábban valamilyen szexuális bűncselekmény áldozata is, ezen kívül kétharmaduk valamelyik kisebbségbe tartozik. Nem utolsó sorban pedig minden második elítéltnak legalább egy, 18 éven aluli

⁶⁰ CA's Women in Prison Project (WIPP): <http://www.correctionalassociation.org/pp/about-women-in-prison-project> (2014. március 21.)

⁶¹ Women's Prison Book Project: <http://www.wpbp.org/> (2014. március 21.)

gyermek van. Ezekkel a kérdésekkel már több, 1998-ban megjelent cikk is foglalkozott⁶². A probléma azonosítása után rájöttek, hogy ezeknek a nőknek speciális információkra van szükségük, mint a családdal és gyermekekkel foglalkozó munkák, női önszervező és egészséggel foglalkozó könyvek, valamint vonatkozó jogsegély azoknak a nőknek, akiket szexuálisan bántalmaztak. Ezen kívül igyekeznek releváns információkat szolgáltatni a leszbikus, biszexuális és transzsexuális elítélteknek is.

A program oldalán egy felhívás is található, ahol önkénteseket, valamint felajánlókat várnak, akik szívesen adományozzák oda könyveiket. A felajánlások mellett a szervezők nagy gondot fordítanak arra, hogy kiadói, szerkesztői, könyvesbolti támogatásokat is szerezzenek – még hozzá sikerrel.

Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy külföldön – főleg Amerikában – komoly projektek, publikációk és figyelemfelkeltő kezdeményezések vannak azért, hogy az elítéltek reszocializációját elősegítsék. Különös tekintettel vannak a női fogvatartottak speciális igényeire és helyzetükre, figyelembe véve a már említett korábbi bántalmazásokat is. Bernadette T. Muscat⁶³ például művében azt a témakört járja körül, hogy hogyan lehet kitörni a destruktív viselkedés, az addikció és bűnözés ördögi köréből, hogyan tudnak egészséges szociális kapcsolatokat kialakítani (illetve ezt a folyamatot milyen tényezők nehezítik), valamint javaslatokat tesz olyan programokra, melyek az élethez és munkavállaláshoz szükséges készségeket és kompetenciákat fejlesztik, erősítik, mint például a nyelvtanulás, számítógéphasználat, iskolai felzárkóztatás és továbbtanulási lehetőségek. Rendkívül fontos ebben az esetben a könyvtárosok felkészítése arra, hogy miként kezeljék ezt a kényes szituációt, hiszen a volt elítéltek nem szívesen beszélnek börtönviselt múltjukról.

⁶² MORASH, Merry; BYNUM, Timothy S.; KOONS, Barbara A.: Woman Offenders : Programming Needs and Promising Approaches. In: National Institute of Justice. 1998. August [http://www.hawaii.edu/hivandaids/Women_Offenders_Programming_Needs_and_Promising Approaches.pdf](http://www.hawaii.edu/hivandaids/Women_Offenders_Programming_Needs_and_Promising_Approaches.pdf) (2014. március 21.)
CONLY, Chatherine: The Women's Prison Association : Supporting Women Offenders and Their Families. In: National Institute of Justice : Program Focus. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles/172858.pdf> (2014. március 21.)

⁶³ MUSCAT, Bernadette T.: Violence and Safety Programs in Women's Prisons and Jails : Addressing Prevention, Intervention and Treatment. In: Gendered Violence and Safety : A contextual approach to improving security in women's facilities. Bulletin, 2008. november. 1-11. o. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/225342.pdf> (2014. március 20.)

A Denveri Város Könyvtár aktív szerepet vállal a büntetett előéletű nők támogatásában⁶⁴. A 2010-ben indított Free to Learn (FTL)⁶⁵ programjuk, ezeknek az egyértelműen hátrányos helyzetű nőknek segít visszakerülni a munkaerőpiacra (például különböző képzések segítségével, mint munkakeresés, számítógépes és könyvtári ismeretek). A program sikere számokban is mérhető: a 40 résztvevő közül 26-an adták be önéletrajzukat álláshirdetésre, ebből 23 el is tudott helyezkedni. A könyvtár célja, hogy különböző szervezetek (szállásadó, önkormányzat, stb) bevonásával olyan képességek birtokába juttassák ezeket a nőket, hogy eséllyel indulhassanak az álláspályázatukkal.

Ezzel szemben Magyarországon nem sűrűn hallani vagy olvasni ilyen jellegű megmozdulásokról. Ennek hátterében az az általános társadalmi előítélet is nagy szerepet játszik, amellyel az elítéltek felé fordulunk.

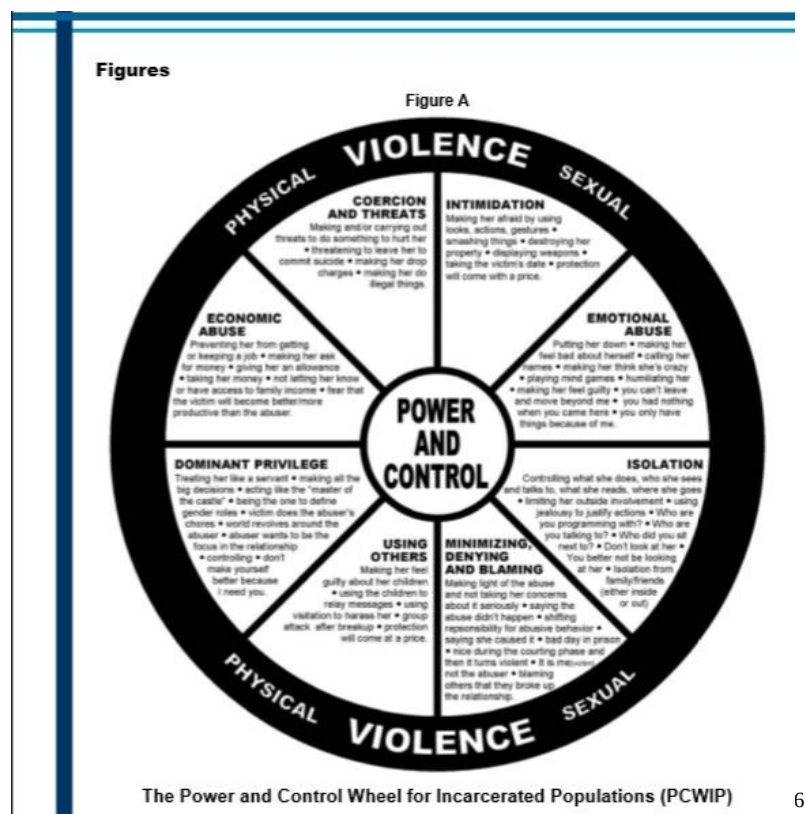
A következő képen egy hatalmi és felügyeleti „kerek” láthatunk, mely a bebörtönzöttek életét befolyásolja. Ebbe a körbe beletartozik a megfélemlítés (intimidation), az érzelmi erőszak (emotional abuse), melybe beletartozik a becsmélés, zsarolás, sértegetés, mind a cella- vagy börtöntársaktól, mind a személyzet felől. Tovább fontos pont az elszigetelés (isolation), mely kiterjed az egyén kommunikációs és szociális korlátainak leszűkítésére is. A következő probléma a lekicsinylés, visszautasítás és hibáztatás (minimizing, denying and blaming). Bűncselekménytől függően jellemző hozzáállás az elítéltek részéről, hogy próbálják saját magukat felmenteni a vád alól és nem szembenézni a tetteik következményével, illetve a felelősséget másra hárítani, és így önmagukat a körülmények áldozataként feltüntetni. Mások fel- illetve kihasználása (using others) is fontos tényező, melybe beletartozik a védelmi pénz szedésétől kezdve a gyerekekkel és rokonsággal való zsaroláson át az üzenetek kézbesítéséig minden olyan tevékenység, mely az elítéltektől alá-fölé rendelt viszonyt követel. Ehhez szorosan kapcsolódik a domináns személy előjoga (dominant privilege). Ezek az előjogok bármire kiterjedhetnek (étkezés, alvás, fürdés, csomag, szexuális igények kielégítése). A gazdasági kizsákmányolás (economic abuse) is a domináns elítéltekhez kapcsolható, mivel a „belső szabályok” szerint joguk van a „csicskák”

⁶⁴ MORRIS, Jen: Free to learn : helping ex offenders with reentry. In: Public library quarterly. 32. (2013) 2. 119-123. o.

<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01616846.2013.788936#.UzB5qv15NZ4> (2014. március 24.)

⁶⁵ Free to Learn Program: <http://denverlibrary.org/free-to-learn> (2014. március 24.)

ügymond lehúzására, sőt, akár a teljes kiszolgáltatottságba hajszolásra is. A kényszer és fenyegetés (coercion and threats) zárja le a kört, melynek lényege a megfélemlítésen alapul. Tehát ha az áldozati szerepbe kerülő elítélte önszántából nem hajlandó megtenni valamit, azt erőszak és terror hatására előbb vagy utóbb megteszi.

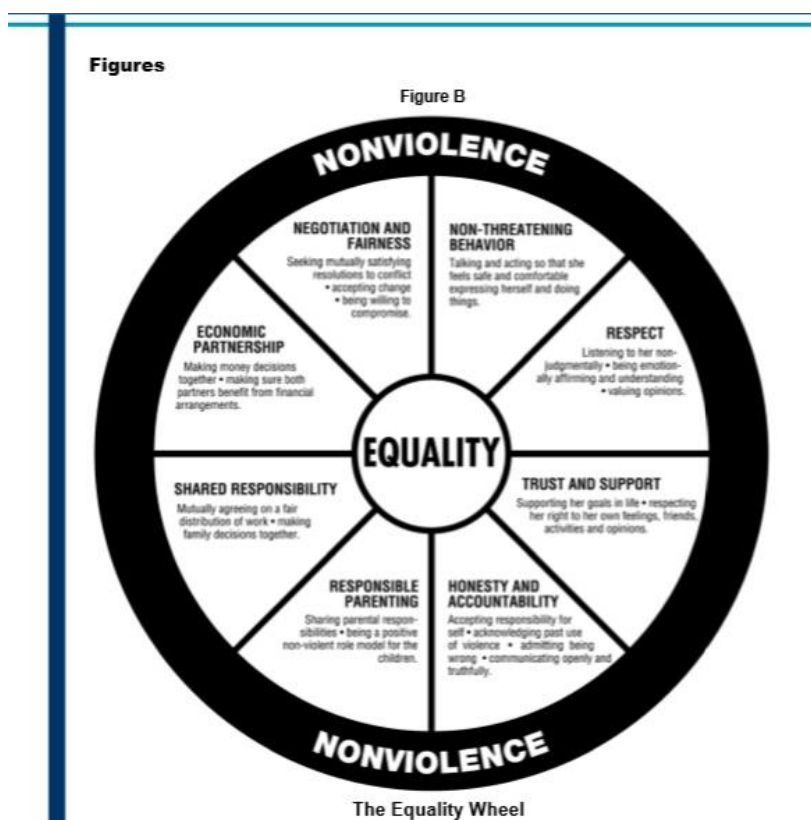
66

A következő kerék azt hivatott bemutatni, hogy milyen eszközökkel lehet fellépni az erőszak ellen, és hogyan lehet elérni az egyenlőséget.

Az első lépés az erőszakmentes, bizalmat keltő viselkedés (non-threatening behavior), mely elősegíti, hogy az egyén ne nyomás hatására tegyen meg valamit. A következő momentum a tisztelet (respect), illetve az előítélet-mentes vélemény-nyilvánítás és odafigyelés, mely megalapozza a bizalom kiépülését és a segítség elfogadását (trust and support). Ezzel juthatunk el a következő lépcsőfokra, mely az őszinteség és felelősség (honesty and accountability) kiépítése egymással szemben. Ezzel szoros kapcsolatban áll a felelősségteljes szülői/anyai minta (responsible parenting) nyújtása. Ez lefedheti a csoportvezető-résztvevő közötti interakciót, de akár az

⁶⁶ MUSCAT i.m. 9. o.

elítéltek egymás közt is megbeszélhetik tapasztalataikat, valamint tanácsot, segítséget nyújthatnak egymásnak nehezebb vagy számukra problémás szituációkban. Ehhez a problémakörhöz tartozik a felelősség megosztása (shared responsibility), mely kiterjed a munkamegosztásra, illetve a családi/szociális kérdések együttes megbeszélésére is. A gazdasági együttműködés (economic partnership) kifejezetten az anyagi problémák megbeszélésére majd azok megoldására irányul.

67

A képeken látható szempontok elsajátítása után a női elítélteknek lehetőségük van azokat a szabadulásuk utáni életükbe adaptálni, ezzel megalapozva a minőségibb és nyugodtabb életet mind a családjuknak, mind önmaguknak.

4. Kitekintés

Munkám során az a nézetem nyert megerősítést, hogy a biblioterápiát nem kell feltétlenül tudományos vagy orvosi gyakorlathoz kötni. Szélesebb körben

⁶⁷ MUSCAT i.m. 10. o

lehetne és kellene kiterjeszteni az alkalmazását. Tovább kell tekinteni a könyvtár épületének határain, és a könyvtárosoknak jobban kell érdeklődniük az olvasó mint egyén iránt. Meggyőződésem, hogy sok könyvtáros évek óta alkalmazza legalább az információs biblioterápia elveit, anélkül, hogy ennek tudatában lenne, mindössze azzal, hogy olvasmányokat javasol az olvasónak. Jobb esetben ezeket a javaslattételeket több diskurzus is megelőzte, így még nagyobb hatásfoka lehet az ajánlott műveknek. A könyvtárosnak képesnek kell lennie arra, hogy egyszerre több szerepben is helyt álljon: ha szükséges, már-már bizalmas barát is tudjon lenni, a biblioterápiás munka során pedig egyszerre személyiségfejlesztő mentálhigiénés szakember és az olvasásra nevelésért küzdő pedagógus. Képesnek kell lennie arra, hogy meghallgatva, empatikusan fogadja az olvasó élményeit, gondolatait, és segítse őt abban, hogy szellemi frissen tartása vagy életviteli kapcsolati problémái megoldása, a megfelelő válaszok megtalálása érdekében hasznosítani tudja az irodalom gyógyító erejét is. A művek ajánlásával, saját tudásának és tapasztalatainak beépítésével pedig az olvasószolgálati munkáját teheti dinamikusabbá. Megjegyzendő, hogy mindezt azzal a fontos belátással teheti, hogy a hiteles és hatásos biblioterápiás munkához szükséges területen speciális képzettséget is kell szereznie.

Az általam elindított foglalkozássorozat folyamatában természetesen sok az esetleges tényező is, ami további tervező és elemző munkát kell maga után vonjon. Nem lehettem mindig biztos abban, hogyan hatott az olvasott mű az elítéltekre, maradéktalanul megértették-e a hordozott üzeneteket, milyen gondolatok indultak el bennük. De a célom az volt, hogy a börtönbe került nőknek az általuk megszokottól eltérő értékeket és lehetőségeket mutassak. A biblioterápia viselkedés-formáló funkcióját a nők esetében nem volt szükséges előtérbe helyeznem, ugyanis az már az első alkalommal is kiderült, hogy a toleranciára és az empátiára való képességük rendkívül fejlett. Ugyanakkor úgy gondolom, az említett képességek megerősítésében sokat segíthet a csoportterápiás forma, ezzel támogatva az elítéltek reszocializációját, művelését és egy pozitívabb jövőkép kialakítását.

Nyilvánvaló, hogy a biblioterápia nem jelenthet teljes körű megoldást minden felmerülő problémára, azonban remek kiindulási pontot jelenthet azok számára, akik többet szeretnének megtudni magukról, embertársaikról, akik valamilyen mentális vagy lelki problémával küzdenek, illetve valamilyen speciális élethelyzetben,

életszakaszban, esetleg kényszerpályán vannak. Ebben az értelemben azt gondolom, a börtönben végzett biblioterápiás munka rokona az olyan speciális célcsoportoknak szánt foglalkozásoknak, amelyeket például időseknek (otthonban vagy klubformában), hátrányos helyzetű fiataloknak, vagy várandósoknak tartanak a könyvtáros kollégák, s amelyekből remélhetőleg egyre több lesz a jövő könyvtári kínálataiban. Mindegyik esetben arról van szó, hogy egy-egy speciális problémával rendelkező, a klinikumban azonban meg nem jelenő csoport fejlesztő terápiáját végezzük, a speciális igényeknek megfelelő módszerekkel és tartalommal.

Ha az olvasmányok által rendszeres pozitív példákkal és problémamegoldási sémákkal, követhető mintákkal és lelki támogatással tudunk szolgálni, az átélt szituációk beépülhetnek az egyén gondolkodásmódjába, melynek hatására jobb és stabilabb személyiség alakulhat ki. Ennek pozitív hatásai pedig hosszú távon társadalmi szinten is jelentkezhetnek, akár az iskolai, a foglalkoztatási, vagy az igazságszolgáltatási eredményeket vesszük alapul.

5. A biblioterápiás foglalkozások gyakorlatának bemutatása

Biblioterápiás foglalkozássorozatomat az az önkéntes munka előzte meg, melyet a pécsi Fiatalok Regionális Büntetés-végrehajtási Intézetében, 2012. július 26-tól 2013. augusztus 22-ig tartottam. A pozitív tapasztalatokon felbuzdulva úgy döntöttem, megpróbálom adaptálni eddig ismereteimet egy női csoport megszervezésébe és vezetésébe. Ennek helyét a Baranya Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet biztosította, a foglalkozás-sorozat időtartama 2014. február 4-től április 10-ig terjedt.

A szándékom az volt, hogy a receptív biblioterápiát felhasználva fejlődést, fejlesztést és szinten tartást érjek el a foglalkozáson részt vevő női elítélteknél, valamint feltérképezzem, milyen nehézségekkel kell szembenézniük, hogyan hat a börtön a nőiségük megélésére. Ebben támogatást nyújtott a büntetés-végrehajtási intézet, valamint a parancsnok és a nevelőnők is. A terápiás csoportmunkát teljesen egyedül vezettem, börtönpszichológus a korábbiakkal ellentétben egyáltalán nem vett részt a munkámban. Pedagógiai és biblioterápiás kérdésekben egyetemi oktatóm, dr. Béres Judit biztosított számomra folyamatos konzultációs lehetőséget és tanácsadást.

A program elindításakor elsődleges terápiás céljaim között szerepelt a kommunikációs készség, a problémamegoldó képesség és a kreatív gondolkodás, valamint az önismeret és a női identitás fejlesztése, ezen kívül a türelem és az

egymással szembeni tolerancia kiépítése, a legfontosabb másodlagos célom pedig az olvasás népszerűsítése és megszerettetése, az olvasási és szövegértési készségek fejlesztése volt.

Továbbá magas faktorú terápiás célom volt az aktív részvétel növelése, a problémahelyzetek felismerése és azok közös megvitatása, valamint a változásra való motiválás. A további szándékaim közé sorolható az érzelmek kifejezése, illetve az azokra való belátás növelése.

Azt feltételeztem, hogy – mint a klasszikus értelemben vett biblioterápiában – az irodalomról való beszélgetés lehetőséget ad majd a színvonalas eszmecsere, ami fejlesztő, motiváló hatású az alacsonyabb iskolázottságú elítéltek számára. A csoport tagjaiban tudatosulhat, hogy ugyanazzal a témával kapcsolatban számos eltérő vélemény létezik egymással párhuzamosan. Ez a felismerés erősíti a különböző álláspontokkal szemben mutatott toleranciát. A résztvevők szembesülhetnek azzal, hogy a szövegre adott reakcióik a saját személyiségükről és világlátásukról, értékítéletükről árulkodnak. Önismeretük erősítésével hibáikon és pozitív tulajdonságaikon egyaránt elgondolkodhatnak. Örömmel konstatáltam, hogy az általam választott szépirodalmi szövegeket a csoport résztvevői megértik és élvezik, így a fiatalokkal szerzett tapasztalataimmal ellentétben nem kellett sokat változtatnom az előzetesen eltervezett munkamenetemen.

A terápiás folyamat ismertetéséhez első lépésként vizsgáljuk meg az előzetes elvárásomat, vagyis azt a kérdést, hogy milyen céljai lehetnek a könyvtárnak, a könyvtárosnak a börtönben. A receptív biblioterápiában bárki részt vehet, és a szakma nem titkolt feladata, hogy tudást és információt biztosítson mindenkinek. Ez különösen nagy kihívás egy olyan környezetben, ahol a foglalkozáson részt vevők többsége nincs hozzászokva a tanuláshoz, önfejlesztéshez, egyáltalán az olvasáshoz magához. Az irodalomterápia, illetve a művészetterápia jó módszer arra, hogy a fogvatartott nőkkel az élet kisebb-nagyobb problémáiról, kérdéseiről beszélgessünk, kitérve az őket foglalkoztató területekre mint anyaság, párkapcsolat, illetve a jelenlegi helyzetük. Ezen az úton elindulva fel lehet kelteni a kíváncsiságukat, új információkhoz juthatnak, és alternatív megoldásokat láthatnak különböző élethelyzetekre. Az elítéltek gyakran eltérnek, különböznek a többségi társadalomtól, könyvtári szempontból ez főként az átlagosnál alacsonyabb műveltségi szintben nyilvánul meg. A foglalkozáson megjelent nők ugyan nem rendelkeznek

különösebben magas végzettséggel, de olvasási és szövegértési problémákat nem fedeztem fel.

Foglalkozásaim tervezésekor a fejlesztő biblioterápia általános szakirodalmában lefektetett elvekből indultam ki, mivel a hazai börtönökben tartott irodalmi foglalkozások szakmai tapasztalatairól és módszereiről alig állt rendelkezésemre publikáció. A legtöbb börtönpszichológus vagy más szakember, aki irodalom- vagy művészetterápiát alkalmaz a büntetés-végrehajtás keretein belül, többnyire gyakorlati oldalról közelíti meg ezt a munkát, és nem publikálja tapasztalatait tudományos elemzésben, beszámolóban, ami pedig nagyon fontos kiindulópont lehetne a hasonló munkára készülőknek. Az egyik ritka kivételt a veszprémi börtönben dolgozó pszichológus, Kovács Zsuzsanna munkája képezi⁶⁸, amely a Magyar Irodalomterápiás Társaság⁶⁹ támogatásával került megjelenésre. Foglalkozásai során olyan témákat feszegetett az elítéltekkel, mint a halál, az elszigeteltség és az értelem nélkülség. Ezen egzisztenciális kérdések átgondolása sikeresen megvalósítható a biblioterápia segítségével, ám ehhez szükség egy bizonyos fokú érettségre is az elítéltek részéről. Ám e problémák átértékelése segíthet a bűnelkövetőknek abban, hogy nagyobb felelősséget vállaljanak tetteikért és életükért. A társaság honlapja és az általuk összegyűjtött irodalomterápiás munkák nagy segítséget nyújtottak a szakszerű elméleti feldolgozásban és gyakorlati munkám fejlesztésében egyaránt.

Tapasztalatom szerint a biblioterápia általános elvei közül nagyon sok másként érvényesülhet a börtön valóságában, mint ahogy a szakirodalmakban le van írva. Korábbi kutatásaim során már betekintést nyerhettem az elítéltek olvasási szokásaiba, illetve nehézségeibe. Így számolnom kellett azzal, hogy a csoport egyes résztvevői küzdenek ezekkel a hátráltató tényezőkkel, illetve nincs meg a kellő háttértudásuk ahhoz, hogy a klasszikus irodalom egyes műveinek mélyebb összefüggéseit felismerjék és megértsék. Ezt a tézisémet erősítette meg a fiatalkorúakkal töltött egy év, így ezt alapul véve kezdtem bele a nőkkel végzett munkába, természetesen nyitottan arra, hogy szükség esetén változtatást eszközöljek.

⁶⁸ KOVÁCS Zsuzsanna: Egzisztenciális szemléletű biblioterápia fogvatartottakkal. Magyar Irodalomterápiás Társaság, 2011. <http://www.irodalomterapia.hu/publikaciok/yalom.pdf> (2013.01.07.)

⁶⁹ Magyar Irodalomterápiás Társaság <http://www.irodalomterapia.hu/> (2013.01.07.)

Problémaként merülhetett volna fel a személyem is, hiszen női csoportvezetőként számolnom kellett azzal, hogy esetleg féltékenységet, vagy irigységet, rivalizációt kelthetek a női elítéltekben.

A biblioterápia általános felfogása szerint a vezető nem pedagógusként, hanem egyenrangú félként, demokratikus típusú vezetőként lép fel a csoportban. A női körleten ezt a szerepet maradéktalanul be tudtam tölteni, annak ellenére is, hogy magázó viszonyban kellett lefolytatni a beszélgetéseket. Ugyanakkor a nőknél is rendkívül fontos volt az első lépés, vagyis a felém irányuló bizalom és megbecsülés kiépítése.

A fogvatartottak csoportfoglalkozásokon való viselkedését meghatározó másik nagyon fontos tényező a résztvevők esetleges és kezdeti passzivitása volt. Ezt a viselkedési formát olyan külső tényezők befolyásolták, mint a többi elítélttel való aznapi konfliktusok, a kávé és cigaretta hiánya, a börtönőrök viselkedése. Ugyanakkor egy jól megválasztott kérdéssel – akár úgyis, hogy eltértem a választott mű témájától, sikerült kibillenteni a résztvevőket az elutasító magatartásból és érdeklődést ébreszteni bennük. A fogvatartottak viselkedését nem csupán individuális személyiségi struktúrájuk, hanem a többi elítélttel való együttműködésük is meghatározza. A börtönközösséghez való alkalmazkodás a szubkulturális szabályok, értékek, szerepek, nyelvek, szokások, rituálék betartását jelentik⁷⁰. A börtön szubkultúrája gyakran olyan erő lehet, amely a börtön rehabilitációs intézményrendszerével szemben áll. A könyvtárosnak ismernie kell a szubkulturális, íratlan szabályokat, mert ezeket szem előtt tartva tud hatni az elítéltekre. A fogvatartottak társadalmi szükségleteiben is érvényesülnek a Maslow-féle keretek. Ha az alsóbb szintű igények kielégíthetetlenek (étel, meleg, biztonságérzet), minimális érdeklődés mutatkozik a magasabb szükségletek iránt, amiket a könyvtár és könyvtáros munkája, szolgáltatásai elégíthetnek ki⁷¹. Mindezekből következően a biblioterapeutának, foglalkozásvezetőnek egy ilyen közegben elsősorban azzal kell megküzdnie, hogy a csoportba került elítélteket kommunikációra és értelmes aktivitásra bírja.

⁷⁰ LEDVINOVÁ, Jitka: A börtönkönyvtárak helye a nyugati világban és Csehországban. 2.rész. In: Ctenár. 57. roc. 2005. 2.no. 64-65.p.

http://w3.oszk.hu/manscr/wwwi32.exe/?in=ref1.in/?05/232*51412

⁷¹ U.o.

5.1. A csoport bemutatása

A csoportomban négy fő vett részt (közülük egy résztvevő személye cserélődött átszállítás miatt). A viszonylag nagy fluktuáció miatt (a pécsi inézetben nincs állandó női börtön, az fogva tartottak előzetes büntetésüket töltik, vagy az ítéletükre várnak) félig zárt csoporttal dolgoztam, így lehetőséget adva egy újonnan érkező résztvevő csatlakozására. Életkori szempontból nem tudok általánosságot megfogalmazni, az elítéltek között reprezentálva volt a tinédzserkor, a húsz, negyven, valamint ötven éves kor egyaránt. Az általuk elkövetett bűncselekmények között szerepelt a csoportos rablás, lopás (kleptománia miatt visszaeső), gazdasági csalás és gyilkosság. Utóbbi bűntény kezelése számomra nagy kihívást jelentett. Civilként az emberölés tényét mindenképpen az egyik legsúlyosabb bűncselekménynek tartom. Ennek büntetése pedig rendkívül megosztó és végletes keretek között mozog. Előzetesen nem kaptam információt arról, hogy kik, milyen büntett miatt kerültek börtönbe, majd a csoportomba, így az első foglalkozásokon szembesültem a tényekkel, melyeket az elítéltek osztottak meg velem. A nyers őszinteségük a nyílt lapokkal játszáson kívül egyfajta próbatételt is jelentett az ő szemszögükből. A végeredményt tekintve úgy érzem, sikerült egy olyan semleges álláspontot felvennem, amely segített elkerülni azt a hibát, hogy ítélezzek az elítéltek tette felett. Ez a fajta magatartás hozzájárult a később elért sikerekhez.

Visszatérve a csoporthoz, szeretném röviden jellemezni a résztvevő nőket, hogy a későbbiekben világosabban látszódjon a személyiségük, valamint fejlődésük. A legfiatalabb korosztályt képviselő lány a 16 éves Zs. volt. Koránál fogva személyisége még egyáltalán nem volt kifejlődve, ebből adódóan rendkívül bizonytalan, csapongó és szeretetvágyos attitűdökkel jellemezhető. A bűncselekménybe, melyért elítélték (csoportos rablás) is úgy keveredett bele – saját elmondása szerint, hogy olyan társasággal tartott egy éjszakai mulatság során, mellyel nem kellett volna. Négy alkalom után Zs.-t átszállították egy másik börtönbe, de a viselkedése megfigyelésén és elmondásain alapuló következtetések során arra jutottam, hogy a legtöbb probléma oka az édesanyjával való rendezetlen kapcsolata.

A 26 éves A. lopásért került börtönbe. Neki több krízishelyzettel is meg kellett küzdenie: egyrészt a foglalkozások elején szembesült azzal a ténnyel, hogy kleptomániában szenved, melyből kifolyólag meglehetősen nagy büntudattól szenved. Elmondása szerint sosem akart senkinek kárt okozni, és többször előfordult, hogy általa eltulajdonított tárgyakat visszavitte az eredeti tulajdonosának, vagy

valamilyen módon kárpótolta azt. Mint kiderült, A. két gyermekes anyuka, így a gyerekek hiányát is fel kell dolgoznia.

I. 52 éves, a résztvevők közül az egyik, akit emberöléssel vádolnak. A hölgy tette ellenére hamar szimpátiát ébresztett bennem. Rendkívül világosan látja cselekményének következményeit, és józan rálátással kezeli jelenlegi helyzetét. Eddigi börtönben végzett munkám során kevés olyan elítélttel találkoztam, aki vállalva a felelősséget elismerte volna, hogy igen, bűnt követett. I. mélyen vallásos (ahogy A. is), és egyik kijelentése mélyen megragadott: „Elvettem egy másik ember életét. Valószínűleg életfogytiglanit kapok, de mindegy is, hány évet kapnék... azt az életet semmivel nem tudom pótolni”. I.-nek két felnőtt gyermeke van, de ő is nehezen dolgozza fel azt, hogy nem lehet mellettük, mikor szükségük lenne rá.

V. 40 éves, cigány származású nő, szintén gyilkosság vádjával került börtönbe. Elég nehéz természetű ember, könnyen és gyorsan ingadozik a hangulata. Az első alkalommal pár perc után el is ment, mert nem akart részt venni csoportfoglalkozáson. Kérdésemre, hogy egyéni foglalkozásra szívesebben járna-e, igennel felelt, így következő alkalommal négyszemközt ültem le vele. Mint kiderült, erre azért volt szükség, hogy megossza velem, miért került börtönbe (nem akarta, hogy a többi elítélt visszaéljen a tárgyalására vonatkozó információkkal), és a következő héttől állandó tagja lett a csoportnak. V.-nek négy gyermeke van, egyikük most várja első gyermekét. V. több krízishelyzetet is megélt az elmúlt években (bántalmazás, válás, abortusz), ám életfogytiglani ítéletét nehezen fogadja el. Rengeteg közeljövőbeli tervét osztotta meg a csoporttal, ami már a kinti életére vonatkozik. Ez egy bizonyos mértékig könnyítheti a benti életet, de a valóságtól való ilyen szintű elzárkózás – legalábbis ezen a téren – úgy gondolom, még sok nehézséget okozhat V.-nek.

H. utólag csatlakozott a csoporthoz, Zs. elszállítása után. 26 éves, cigány származású nő, aki gazdasági csalás vádjával került börtönbe. Három évet élt külföldön, ahol tolmácsként dolgozott. Ő is elvált, két gyermekes családanya.

5.2. Felhasznált művek

1. Weörös Sándor: Ki minek gondol, az vagyok annak... (2014.02.04.)
2. Móra Ferenc: Feminizmus (2014.02.11.)
3. Antoine de Saint-Exupéry: Fohász (2014.02.18.)
4. Ábrányi Emil: Mosoly (2014.02.25.)

5. Tóth Krisztina: Nagy vonalakban a női szexualitásról (2014.03.04.)
6. Tóth Krisztina: A lélek megatest (2014.03.11.)
7. Tóth Krisztina: A nyak története (2014.03.18.)
8. Szabó T. Anna: Jolán (2014.03.25.)

Ahogy már említettem, a foglalkozások során – a fiatalkorúak börtönében végzett munkával ellentétben – sikerült előtérbe helyeznem az irodalmi szövegeket. A felhasználandó szövegek kiválasztásakor fontos irányadó elv volt a művészetterápiás gyakorlat egyik alapja: elsősorban nem esztétikai, hanem terápiás értékeket közvetítünk. Ilyen értelemben a foglalkozásoknak legalább olyan jó alapot szolgáltathat egy rapszöveg (amit a fiatalkorúak esetében alkalmaztam is), mint egy klasszikus szépirodalmi mű. Így fel voltam készülve arra, hogy az első alkalom utáni felmérést követően könnyedebb hangvételi művekkel készüljek, de erre a lépésre nem volt szükség. A foglalkozások során én olvastam fel a verseket, novellákat. Pozitív élmény volt, hogy a hosszabb terjedelmű novellák sem okoztak különösebb gondot az elítélteknek.

A továbbiakban szeretném részletesen bemutatni egy-egy foglalkozás tervét és megvalósult menetét, a csoport legtipikusabb reakcióit és az elhangzott gondolataikat, valamint az általam megállapított konklúziókat.

1. alkalom

A foglalkozás kiindulópontjául választott szöveg Weörös Sándor *Ki minek gondol, az vagyok annak...* című műve. Az első foglalkozásra könnyedebb témájú, humoros művet terveztem, hiszen ez számomra is új helyzet volt, és igyekeztem felmérni és megismerni a csoportot, illetve a humorral oldani szándékoztam a résztvevők kommunikációs gátlásait is. A beszélgetést az alábbi indító, irányadó kérdésekkel terveztem terelni, ösztönözni.

Irányadó kérdéseim:

- Mit gondolnak a szövegről?
- Mi a véleményük az ítékezésről? Milyen tapasztalataik vannak?
- Milyennek látják önmagukat?
- A belső vagy a külső értékek a fontosabbak?

A biblioterápiás foglalkozások tervezésekor alapvető fontosságú, hogy a foglalkozásvezető megtervezze, milyen kérdéskörök mentén szeretne haladni, s noha a valóságban többnyire nem kerül sor minden eltervezett kérdés megbeszélésére, sokat segít a beszélgetés továbblendítésében egy ilyen előre feljegyzett kérdéssor. Az alapcél természetesen nem az, hogy csak ezekről essen szó, hanem az, hogy a csoporttagok saját érdeklődésük, jellemző élethelyzetük és az életüket aktuálisan meghatározó problémák felől olvashassák a bevitt művet, és a mű üzenetéből azt fogadják be, ami az adott pillanatban leginkább nekik szól és hasznosítható. Meglehet tehát, és gyakori tapasztalat, hogy a foglalkozásból egészen másfajta beszélgetés kerekedik ki, mint amit a terapeuta végigvezetni szándékozott.

Az elítélteket előzetesen nem tájékoztatták a foglalkozásról és arról, hogy mit fogunk csinálni, új volt nekik a szituáció (ketten távoztak az első percekben, egy hajléktalan nő, és V.), és a kezdeti viselkedés is ennek megfelelő volt: elutasító, passzív, érdektelen. Kis idő elteltével oldottabbá vált a hangulat, és a műhöz kapcsolódó – általam megírt – valamennyi irányadó kérdésre sor került, a foglalkozás végére pedig az ott maradt három fő őszintén beszélt, főleg arról, miért került börtönbe.

Az ítélezésről és előítéletekről egybehangzó vélemények kerültek felszínre. Elítélik az ítélezőket. I. elmondása szerint a rabtársak közül többen voltak, akik megjegyzéseket tettek rá a gyilkosság miatt. Holott „valamiért ők is itt ülnek, és a tettei következményeit mindenkinek magának kell vállalni, a saját bűnöm súlyát is én viszem”. A kérdésekre kapott válaszokból, miszerint mit gondolnak a bűnükéről, az derült ki, hogy szégyellik magukat, illetve azt, amit tettek. A. könnybe lábadt szemmel kért többször is bocsánatot Istentől, és megfogalmazta, hogy nem érti, miért van benne ez a kényszer. A legmegdöbbentőbb válaszok számomra arra a kérdésre érkeztek, hogy milyennek látják magukat. Zs. hallgatott, a többiek pedig általános tulajdonságokat fogalmaztak meg, de az elhangzottak alapján arra következtettem, hogy valódi önismeretük nincsen, az értékek és negatív attitűdök egyensúlya megborult. Ugyanakkor I. határozottan állította, hogy az elkövetett bűncselekménye meghatározza és befolyásolja a személyiségét, vagyis ő egy rossz ember.

Abban mindannyian egyetértettek, hogy a belső értékek fontosabbak, hiszen bárki meg tudja játszani magát, olyannak feltüntetve magát, ami nem felel meg a valóságnak. Ezért tartják fontosnak, hogy nem az alapján ítélnék, amit először látnak valakiből, hanem igyekeznek meg- illetve kiismerni az illetőt. Az a kérdés, hogy ez

mennyi időt vesz igénybe, már nem volt olyan egyértelmű. Egyesek szerint rögtön lehet látni valakin, hogy milyen ember is valójában (ez ellentmondásban állt azzal, amit korábban állítottak), mások szerint évek elteltével is okozhatnak egymásnak meglepetéseket az emberek.

Szóba került, hogy a családjuk hogyan viszonyul a jelenlegi helyzetükhöz. I. azt mondta szerencsés, mert a párja mindenben támogatja és mellette áll. Ugyanakkor mindegyikükre jellemző volt az, hogy a családban, rokonságban megoszlanak a vélemények. Van, aki pozitívan áll hozzájuk és segíti őket, ugyanakkor olyan családtag is van, aki teljes mértékben elzárkózik a velük való kapcsolattartástól.

Mint említettem V.-vel egyéni foglalkozást is tartottam, ugyanezt a művet felhasználva. Nagyon tetszett neki a szöveg, főleg az elhunyt testvéréről mesélt, akivel szoros kapcsolatban álltak és anyja helyett anyja volt. Úgy vettem észre, nem dolgozta még fel ezt a veszteséget. A későbbiek folyamán sokszor beszélt még erről a témáról.

A fiatalokúakkal ellentétben ennél a csoportnál nem tapasztaltam magatartási problémákat, tiszteletlenséget a másikkal szemben, így teljes mértékben a kitűzött célokra tudtam koncentrálni.

2. alkalom

A második alkalomra Móra Ferenc Feminizmus című novelláját vittem be. A témaválasztás tudatos volt, kíváncsi voltam a véleményükre a női szerepekkel kapcsolatban, hogy ők hova helyezik magukat a társadalomban, milyen szerepet szánnak önmaguknak. Az eredmény megdöbbentő volt.

Az orientáló kérdéseim az alábbiak voltak:

- Mit gondolnak a feminizmusról?
- Mi a "dolga" egy nőnek?
- Mennyire igaz a szöveg a mai nőkre?
- Érte-e őket hátrányos megkülönböztetés pusztán azért, mert nők?

Az első reakció A.-tól és Zs.-tól az volt, hogy megkérdezték, mit jelent a feminizmus. Ez megdöbbentő volt számomra. Újra szembesültem azzal, hogy az eltérő kultúra milyen mértékben befolyásolja a véleményeket a nők jogairól, és a férfi-nő kapcsolatokról. Bár az is egyértelművé vált számomra, hogy e mögött a vélemény mögött nem tudásról, inkább egyfajta látott és hozott szokás

továbbviteléről van szó. Azokra a kérdésekre, hogy adott szituációkban miért viselkednek úgy, ahogy, vagy miért gondolják, nem tudok indokot hozni. Ezt látták, így a helyes. Az emberek gyakran tudattalanul viszik tovább a jó és rossz példákat, de nem ismerik a hagyományok gyökerét és okait. I. szerint a szöveg durva. Úgy gondolta, hogy egy fiatal lánynak még nem kellene ilyen nyersen beszélni arról, milyen jövő vár rá, milyen lehetőségei lesznek (vagy nem lesznek). Noha az alapvető kijelentésekben egyet értett a szerzővel, úgy vélte, egy ilyen korú kislánynak még játszania kell (bár a szövegben nem lett megfogalmazva, hány éves az elbeszélő lánya).

Kíváncsi voltam arra, hogy a résztvevőknek milyen kapcsolata volt/van a szüleikkel. Érdekes módon az édesapával mindenki jó viszonyt ápol(t). Sőt, sokszor jobbat, mint az édesanyjával. Zs. itt nyílt meg először igazán és elmondta, hogy nagyon sok vitája van az édesanyjával, nem találják a közös hangot és nem értik meg egymást. Nem is tud vele megbeszélni semmit, s amíg édesapjával a szerelmi ügyeit is megosztja, addig ez az őszinteség édesanyja irányában nincsen meg. Úgy gondolom, bizonytalanságának egyik fő oka az, hogy édesanyjában nem sikerült megtalálnia azt a mintát, mely saját nőiségének alapját képezhetné, kérdéseivel nem tudott egy számára hiteles és megbízható személy felé fordulni (hiszen bizonyos dolgokra még a legjobb édesapa sem tud válaszolni).

3. alkalom

A következő foglalkozásra Antoine de Saint-Exupéry-től vittem a Fohász című verset. Úgy éreztem, az előző heti mű talán kicsit erős kezdése volt a nőiség témájának. Ellenben a vallás sokszor előkerült, így arra gondoltam, hogy erről az oldalról közelítem meg a nők érdeklődési körét.

Az orientáló kérdések az alábbiak voltak:

- Mi a véleményük a versről?
- Mi a véleményük a vallásról?
- Ki határozza meg, mi az igazság?
- Mik az élet legszebb és legnehezebb ajándékai?
- Miről szoktak fantáziálni?

Ismét I. volt az, aki elsőként hozzászólt a szöveghez. Úgy vettem észre, hogy ugyan csak 1,5 hónapja van bent, mégis sikerült egyfajta tiszteletet kivívnia a többiek

részéről. Ennek oka lehet a kora, valamint a bölcsessége. I. szerint csakis Isten az, aki ítélkezhet az ember felett. A bíróság elítélheti őt a tettéért, de a bírónak, az ügyvédnek vagy a börtönőrnek nincs joga ítélkezni felette mint lélek felett. Ezt a fajta megbélyegzést nehezen viselik, és nagyon nehéz elérni, hogy a rabtársak is tiszteletben tartsák a másikat – függetlenül attól, ki miért került be. A vallásosságban A. csatlakozott I.-hez, számára is fontos az Istenben való hit. V.-nek azóta nem jelent semmit a hit, mióta elvesztette testvérét. Zs. pedig – talán a kora miatt – nem nagyon tud azonosulni a Biblia által közvetített tanokkal.

Ugyanakkor V. és I. is megfogalmazta, hogy valamiben hinni kell. I.-nek és A.-nak ez adva volt, ám kíváncsi voltam, a többiek milyen fogódzkodót találnak a mindennapokban. V. önmagában hisz, abban, hogy amit és amennyit ő tesz valamiért, annyit is kap vissza. Bár úgy vélte, nem mindig van befolyása a dolgok menetére, így sokszor csak sodródik. Talán Zs. jött leginkább zavarba a kérdéstől. Mint kiderült, ő önmagában sem képes hinni, ezt a kijelentését mély csend fogadta a csoport részéről. Majd elindult egy diskurzus a tagok között, miszerint igenis fontos hinni magunkban, mert ha mi nem tesszük, akkor más miért tegye? Őszinte és szívből jövő javaslatok hangzottak el Zs. felé az idősebbektől, melyeket ő zavart mosollyal fogadott.

A fantáziával kapcsolatos kérdésre összenézés kuncogás volt a reakció. Utaltak rá, de nem tették egyértelművé, hogy szexuális jellegű fantáziákra gondoltak. Ennek oka talán az volt, hogy nem érezték illendőnek, hogy előttem ilyen témákról beszélgessenek, illetve a bizalom nem épült ki még annyira, hogy ezt szóba hozzák. Laplanche és Pontalis szerint a fantázia eredete nem választható el az ösztön eredetétől, melyet nem egy fejlődési szakaszként, hanem a szexuális vágy és a nem-szexuális működések ismételt szétválásának pillanataként kell értelmeznünk⁷². Azaz a szexualitás elválasztódik a tárgytól, és átkerül a fantáziába. Ez újabb értelmet ad az összenézéseknek, hiszen a külvilágtól elzárva a szexualitás új értelmet nyer, hiszen a megszokott módon kevésbé tudják interpretálni a kinti tapasztalatokat.

4. alkalom

⁷² LAPLANCHE, Jean; PONTALIS, Jean-Bertrand: A fantázia és a szexualitás eredete. In: Bókay Antal, Erős Ferenc: Pszichoanalízis és irodalomtudomány : szöveggyűjtemény. Budapest : Filum Kiadó, 1998. 167-169. o.

A negyedik alkalomra Ábrányi Emil Mosoly című művét választottam. Ez a vers rendkívül finoman és szépen fogalmazza meg az elmúlást. Kíváncsi voltam, hogy az életfogytigra ítétek hogyan viszonyulnak a témához, milyen érzéseket vált ki belőlük: dühöt, félelmet, elzárkózást? De a korábbi tapasztalataim megisméltődtek: a csoport teljesen máshogy értelmezte a szöveget.

Heidegger filozófiája szerint a műalkotásból azt az értelmet kell előkeresni, amely létértelem, amely döbbenetes, felforgató, élményszerű⁷³. Minden ember rendelkezik egy alapvető létértelmezéssel, amelyet ért és amelyet magáévá tett. Ez az értelem újabb és újabb „kimondásra” kényszeríti az egyént – amennyiben az hajlandó szembenézni a katarziséval. A háritás háttérében több ok állhat: valóban más jelentéstartalommal bírt számukra, illetve értették a mondanivalót, de nem akartak vele szembenézni, ezért egy merőben más jelentéshez fordultak.

A beszélgetést segítő kérdések:

- Kinek a mosolyáról szól a vers?
- Mit jelent Önöknek a halál?
- Kellett már elbúcsúzniuk számukra fontos embertől?

Első körben bibliai jelképek és szimbólumok jelentek meg, mint Szűz Mária és egy angyal. A pszichoanalitikai tapasztalás azt mondja, hogy a szimbólum keletkezésének feltétele indulati jellegű, vagyis az értelmezés egy része el van fojtva a tudatalattiban⁷⁴. A tagok (I. és A.) értelmezése szerint a versben megjelenő személy, aki mindig mosolyog, egyfajta tiszta és ártatlan létezését jelenített meg, amit automatikusan korábbi (bibliai) ismereteikhez kapcsoltak. Majd hozzátették, hogy egy nagyon szép nőről is szólhat a mű. Miután egyértelművé vált számomra, hogy nem az általam remélt irányba fog haladni a beszélgetés, megkérdeztem őket, hogy ők kit/mit látnak szépnek.

Mindannyian a belső szépséget és értékeket emelték ki elsőként, de ismét csak általánosságban fogalmaztak meg tulajdonságokat: türelmes, kedves, segítőkész, kiegyensúlyozott, stb. A következő kérdésem arra vonatkozott, hogy magukban mit látnak szépnek. A kérdést mély csend követte. A négy nő közül egyik sem tudott határozott választ adni, illetve kiemelni valamit, amit szeret magában. I. azzal háritotta a kérdést, hogy ő már a lányaiban keresi és látja a szépet, hiszen ő már

⁷³ BÓKAY Antal: A hermeneutikai interpretáció. In: Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Budapest : Osiris Kiadó, 2001. 236-242. o.

⁷⁴ FERENCZI Sándor: A szimbólumok ontogenezise. In: Bókay Antal, Erős Ferenc: Pszichoanalízis és irodalomtudomány : szöveggyűjtemény. Budapest : Filum Kiadó, 1998. 167-169. o.

túl öreg ahhoz, hogy magával foglalkozzon. Ezen kívül megfogalmazták, hogy mindenkinek más a szép, és ez nem mindig egyezik azzal, amit a média közvetít.

Ahogy Naomi Wolf *A szépség kultusza*⁷⁵ című munkájában olvashatjuk, a külső megjelenés szerepe társas életünkben meghatározó. Pszichológiai kutatások igazolják, hogy a fizikai jellemzők jelentős mértékben alakítják benyomásainkat. Kimutatták, hogy léteznek a szépségnek univerzális jegyei, a különböző és azonos kultúrájú egyének egyöntetűen ugyanazokat a személyeket tartják szépnek. Ezek az egyetemes, biológiai standardok mindkét nem esetében az átlagosság, a szimmetrikusság és a szexuális dimorfizmus, azaz a nőiesség jegyei a nőknél, a férfiasság jegyei a férfiaknál. A szépség jegyeit részletesebb elemzés alá vették, és elkülönítették annak pozitív és negatív elemeit. Negatív, tehát nem szép, ha a rassz jellegzetességei feltűnőek, ha betegség, deformitás vagy gyengeség jegyei látszanak, ha jelentősen eltér az illető az átlagos megjelenéstől, illetve ha nemének nem megfelelő szexualitást mutat. Pozitív, azaz szép, ha testtartása, testének arányai megfelelőek, ha izmos, ha arcvonásai és arcszíne harmonikus, ha haja egészséges, és ha "jó" alakkal rendelkezik.

Nyugati kultúránkban a fizikai megjelenés alapvető az énkép és az önértékelés kialakításában és fenntartásában, a társas kapcsolatokban - ez az összefüggés a nők esetében általánosabb, és erősebb. Létezik egy általánosan elfogadott szépség mítosz, mely szerint a szépség feminin jegy, a nő egyik legfontosabb tulajdonsága, így a nőknek kötelező szépnek lenni, és ennek eléréséhez alapvetően változtatni kell a természetes megjelenésen. Ez a mítosz normaként érvényesül, és beépül a női szerepelvárások rendszerébe, melynek legfontosabb kritériumai a soványság, a tökéletes bőr, stb. A mítosz elfogadása, internalizációja eredményezi azt, hogy a nők nagy része elégedetlen súlyával és megjelenésével.

Mivel saját magukban kevés szépséget tudtak találni, és arra sem tudtak válaszolni, hogy párjuk mit szeret bennük, ezért megkértem a csoport tagjait, hogy próbálják elmondani azt, egymásban mit látnak szépnek. Ez sokkalta könnyebben ment nekik, ugyanakkor hamar zavarba jött az, akire épp sor került, láthatóan nehezen kezelték az ilyen jellegű direkt és pozitív véleményeket. Ez a pár perc mindenkinek sokat adott, még ha nem is került kimondásra. Mindenképpen erősítette az énképüket és önbecsülésüket, bár egyértelműen több ilyen jellegű diskurzusra

⁷⁵ WOLF, Naomi: *A szépség kultusza*. [Budapest] : Csokonai Kiadó, 1999. 364. o.

lenne szükség – nem csak a büntetés-végrehajtás berkein belül, hiszen nők és férfiak egyaránt küzdenek önismereti problémákkal.

A napi foglalkozás utolsó kérdése arra vonatkozott, hogy mit jelent nőnek lenni. Egyértelműen a szülést, illetve az anyaságot jelölték meg momentumként, ami a nőt nővé teszi. Mivel a témában nem rendelkezem saját tapasztalattal, megkértem őket, hogy osszák meg a szüléssel kapcsolatos érzéseiket, tapasztalataikat. V. aznap tárgyaláson volt, így A. és I. tudott hozzászólni a témához, ám a két nő élménye két végletet képzett. Míg A. a szülés után undort érzett saját maga és a teste iránt, talán szülés utáni depresszióban szenvedhetett, addig I. nem foglalkozva teste változásával, csodaként jellemezte a szülést, és magát az anyaságot is. A. elmondása szerint imádja a gyerekeit, akárcsak I., de nagyon nehezen fogadta el külsejének átalakulását, utalásai nem az alakjára, sokkal inkább a genitáliákra vonatkoztak. Kérdéseimre, hogy még mindig ezt érzi-e a testével kapcsolatban, határozott nemmel válaszolt. Mivel szakember soha nem segített neki, így egy belső, "regeneráló" folyamat indult be nála, mely a lehető leghalványabbban végződött, és elfogadás lett az eredménye.

5. alkalom

A következő alkalomra Tóth Krisztina Nagy vonalakban a női szexualitásról című tárcanovelláját választottam. Az egyértelműen ironikus, mégis humoros szöveggel az volt a célom, hogy kevésbé direkt, mint a Feminizmus című szöveggel, de valahogy előtérbe helyezzem azokat a női szexualitással kapcsolatos bevésődéseket, amelyek a legtöbb esetben a férfi-nő kapcsolatokat definiálják.

Beszélgetést vezető kérdéseim:

- Milyenek a férfiak? Milyenek a nők?
- Mennyire tartják valósnak a szövegben elhangzott attitűdöket?
- Milyen az ideális férfi?

A szövegnek nem várt hatása volt a hallgatóságra: már a felolvasás közben is hangosan nevettek bizonyos részeket. Ugyan a kezdő mondatoknál („Tedd szét a lábad! Ez az! Jobban, nagyobb terpeszbe!”) zavart csönd és viharászás volt a reakció, a továbbiakban teljes mértékben felengedtek, és úgy gondolom, otthonosan érezték magukat a foglalkozáson és a társaságban egyaránt.

Az írásban a nő szól ironikus hangon a hímekről, a férfiről, aki mindent jobban tud, aki a férfi-nő viszonyrendszerben gögösen felülpozicionálja magát.

Kíváncsi voltam, a jelenlévő nőknek milyen tapasztalatai vannak ezzel kapcsolatban: a válasz bólogatás és egyetértés volt. Itt kezdődött el az a női párbeszéd, melyet akár egy kávéház teraszán is bármikor kihallgathat az érdeklődő, és ami arra utalt, hogy ha csak pár percre is, de sikerült kiemelni az elítélteket a jelenlegi környezetükből, és a rekreációs hatás került előtérbe. Főleg V. beszélt az elején. Szerinte az ideális férfi megbízható, jó beszélgetőpartner és nem agresszív. Miután 18 évig élt bántalmazó kapcsolatban, ezek az elvárások evidensek.

Mivel a szülés témája is megjelent a szövegben, az anyaság is szóba került. V. cigány származású, négy gyermeke van, és egy olyan sváb faluban élt, ahol a romák kisebbségben voltak. Ennek ellenére mindent megtett, hogy a gyerekeit ne nézzék ki az iskolából, mindig legyen rendes cipőjük, ruhájuk, és rendesen egyenek (sokszor V. önmagától vonta meg az ételmet).

V. nyíltságának hátterében több tényező is állhat. Egyrészt kompenzálhatja ezzel a magány és a bezártság érzését (noha szoros kapcsolatot ápol I.-vel), ugyanakkor mutatkoznak nála a narcisztikus személyiségjegyek is. Általában ő ragadta magához a szót, szívesen ”oktatta ki” társait, és feltűnő volt az önsajnálatra, illetve mártíromságra, önsajnáztatásra való hajlama. Egy-egy kiszólásából egyértelművé vált, hogy az önbizalom csak látszat nála – komoly önértékelési zavarokkal küzd.

A narcizmusnak is különféle fokozatai vannak, és nem mindegyik mutatja az összes jellemvonást. A narcisztikus személyiségek esetében, a velük folytatott terápiás munka során nem szabad elfelejtenünk, hogy a viselkedésük az alacsony önbecsülés és a túlzott önmegvetés eredménye. Szem előtt kell tartanunk, hogy mindez a védekező mechanizmusuknak köszönhetően gyakran rejtve marad, és hosszú időbe telik, míg olyan terápiás légkört sikerül kialakítani, ahol eléggé biztonságban érzik magukat ahhoz, hogy igazán megnyíljanak. Mindez elég nehézséget okoz magának a terapeutának is, ám együtt élni velük még ennél is sokkal nehezebb⁷⁶. Egy kapcsolat ugyanis csak akkor tud igazán működni, ha a partnerek kölcsönösen elvárhatnak egymástól bizonyos dolgokat és mindkét fél igényei egyformán ki vannak elégítve. Annak oka, hogy I.-vel ilyen közeli kapcsolatot sikerült kialakítania úgy gondolom az, hogy I. rendkívül elfogadó,

⁷⁶ KELEMEN Gábor: A narcizmus leltárai. In: Orvoslás és Társadalom. 2010, 12. évf. 20. sz. . 872–876. o.

ugyanakkor jelenlegi helyzetében kiszolgáltatott is, és egyfajta biztonságérzetet nyújt neki az, hogy valakivel meghitt, baráti viszonyt folytathat.

V. után A. is megnyílt és elmesélte kétségeit jelenlegi magánéleti helyzetéről. Kibontakozóban lévő kapcsolatát bizonytalannak érzi. Ennek háttérében saját bizonytalansága áll, melynek oka az, hogy az egyszer már átélt nagy szerelmet nem gondolja megismételhetőnek. Nem érzi úgy, hogy megérdemelné a boldogságot, vagy alkalmas lenne rá, ezért is tart egy új kapcsolattól. Ismét a korábban tapasztalat reakciókat váltotta ez ki a csoportból: egy emberként próbálták biztatni és támogatni abban, hogy lépjen tovább és adjon esélyt új lehetőségeknek. Ez a támogató erő nagyon fontos a csoportterápiában, főleg A. esetében, aki ugyan szintén erősnek és dominánsnak mutatja magát, de az ilyen szituációkból kitűnik, mennyire labilis és határozatlan. Az, hogy a csoporttagok megosztották vele a saját tapasztalataikat a témában, talán segített neki objektív rálátást kapni saját helyzetére és viselkedésére.

Ez alkalom sok tekintetben áttörést hozott, ami főleg a novellának volt köszönhető. A szöveg segítségével az elítéltek sokkal szabadabban kezdtek el beszélni saját magukról, a szexualitásukról. Korábban utalásokkal, zavart nevetésekkel reagáltak a szexualitással kapcsolatos témákra. Az, hogy a mű nyíltan vagy indirekt módon, de egyértelműen a szexualitással, a férfi-nő kapcsolatokkal foglalkozott, hozzájárult ahhoz, hogy a csoporttagok is természetesen viselkedjenek és ne érezzék tabunak vagy szégyellni valónak (előttem) a saját érzéseiket és gondolataikat.

6. alkalom

Erre az alkalomra ismét egy Tóth Krisztina művet választottam, A lélek megatest című novellát. A választás oka az volt, hogy a szöveg segítségével az önértékelésüket is fel tudjam térképezni, illetve hogy saját maguk tisztább képet kapjanak önmagukról, valamint szembe tudjanak nézni az esetleges elfojtott érzelmeikkel.

Irányadó kérdéseim:

- Volt-e ideáljuk, akire hasonlítani akartak?
- Mit gondolnak a mű elbeszélőjének útkereséséről?
- Tapasztaltak-e hasonló érzéseket saját testük/személyiségük változásáról?
- Mit gondolnak a társadalom/média elvárásáról a szépségideálokkal kapcsolatban?

Noha a szöveg most azt a pozitív hatást váltotta ki, amit az előző alkalommal is tapasztaltam, néhány perc után mégis eltértünk az aznapi témánktól, melynek háttérében egy rabtársuk bűncselekménye és viselkedése állt, amely kivétel nélkül mélyen érintette a résztvevőket.

A szöveg utolsó mondata, *„Ha szeretnék, ha volt másik emberi test, amely őriz lenyomatát, akkor tovább él egy-két lélekben, ha pedig nem, akkor emléktelenül, nyomtalanul lesz porrá és megkezdí végtelen vándorlását a lények örök seregében. Miért, mit hittél?”*, elgondolkodásra bírta az elítélteket. Arról nem számoltak be, hogy fiatal korukban, vagy jelenleg akartak-e bárkire is hasonlítani, de a test változásának témája mindenkit megmozgatott. Az ideállal kapcsolatban érdekes lett volna Zs. véleménye, de sajnos őt azon a héten szállították másik intézménybe, így nem vett már részt a foglalkozáson. Az ő hozzáállására azért is lettem volna kíváncsi, mert legfiatalabb révén talán őt befolyásolják leginkább azok a külső tényezők, amik alapján az egyén hajlamos megcímkézni magát, és úgy változni, hogy az az adott csoportba való beilleszkedésében segítse. Zs. saját bevallása szerint is érzékeny arra, hogy befogadó környezetet találjon, illetve úgy viselkedjen, hogy az megfeleljen az adott elvárásoknak, függetlenül attól, hogy az az ő személyiségéhez közel áll-e vagy sem. Ezért is tartottam volna fontosnak mélyebben beszélgetni vele erről.

Mivel csupa olyan nő maradt, akik már szültek, evidens volt, hogy a test változásával kapcsolatban a szülés témája is meg fog jelenni, és az azzal kapcsolatos testi változások, valamint az anyaság. Ez a téma ugyan korábban már többször előkerült, az aznapi foglalkozáson mégis érezhetően mélyebben foglalkoztatta őket. Részletesen ecsetelték, mennyi mindent tettek meg gyermekeikért, milyen megoldásokat találtak, melyekkel segíthették őket, hogyan viselkedtek bizonyos nehezebb szituációkban. Majd felhozták annak az elítéltnak az esetét, akit ellenpéldának szántak, és akinek a viselkedésén láthatóan nem tudták túltenni magukat. Heves indulatokat váltott ki börtönbe kerülésének oka, nem tudták elfogadni, hogy anyaként miért nem tett semmit az ellen, hogy gyermekeit szexuális abúzus érje. Noha az információk engem is felzaklattak, igyekeztem objektíven érdeklődni afelől, hogy az elítélt hogyan viselkedik, milyen reakciókat ad, ezzel kicsit kibillentve a jelenlévőket az agresszív és támadó jellegű válaszadásból. Elmondásuk alapján a fogva tartott rendkívül passzív és közönyös, nem beszél, sokat alszik, mintha nem is lenne tudatában annak, hogy milyen szituációban van. A foglalkozás végére csitultak a kedélyek, és ugyan megérteni továbbra sem tudták, de

abból a szempontból elfogadóbbak lettek, hogy igyekeztek nem tettegességbe fordítani indulatukat.

A gyermekek elleni erőszak minden társadalomban, kultúrában és környezetben komoly érzelmeket vált ki. Ez a büntetés-végrehajtásban sincs másképp, sőt, talán még inkább elítélik, illetve megtorolják az ezzel kapcsolatos bűncselekményeket. Minden résztvevő anyaként ítélte meg az esetet, és anyaként tekintett a gyerekekre is. Számomra is nehéz volt ítéletmentesen hozzáállni a helyzethez, azonban a továbblépést nem segítették volna az ilyen irányú plusz indulataim. Igyekeztem afelé terelni a témát, hogy azon gondolkodjunk, az illető személy vajon miért viselkedett úgy, ahogy, mi lehet ennek hátterében, miért vett fel passzív magatartást. Ebben az esetben az volt a legfontosabb, hogy a résztvevők teret és fórumot kaptak arra, hogy kibeszéljék magukból azt a dühöt, ami az adott pillanatban uralta őket. Az ettől való megszabadulás után pedig a csoport lehetőséget biztosított, hogy a dühöt felváltsa egy megértőbb magatartás, ami ha nem is teljesen elfogadó, de agressziótól mentes, így megelőzve egy későbbi verekedést vagy eljárást.

Ugyan a szöveg mondanivalójáról a vártnál kevesebb szó esett, de mindenképpen hasznos és eredményes foglalkozásként értelmeztem ezt az alkalmat, hiszen fontos emberi tényezők merültek fel, melyek megválaszolása és kezelése nem maradhatott egy későbbi alkalomra.

7. alkalom

Erre az alkalomra is egy Tóth Krisztina novella került, melynek címe A nyak története. Mivel az önfogadással kapcsolatos kérdések múlt alkalommal kevésbé kerültek előtérbe, most egy olyan történetet olvastunk, mely segíti a téma feldolgozását. Ez alkalommal egy új taggal is bővült a csoport, H.-val, aki nemrég került be, 26 éves és szintén édesanya.

Orientáló kérdéseim a szöveg kapcsán:

- Mit gondolnak a szövegben szereplő hölgy tetteréről?
- Kerültek-e már hasonló szituációba?
- Megbocsátható-e a tette?
- Mit éreznek a hölgyel kapcsolatban?

A mű főszereplője egy külföldi kiküldetés során megcsalja a férjét, ez a történet egyik alapszála. Az eset megosztotta a résztvevőket. I.-ben ellenszenvet ébresztett a hűtlenség, míg V. sokkal elfogadóbb volt, mert került már hasonló helyzetbe. H. nem akart álláspontot foglalni, hogy ne ítélkezzen. Mikor megnyugtattam, hogy nem ítélkeznie kell, hanem a véleményére és érzéseire vagyunk kíváncsiak, akkor elmondta, hogy alapvetően neki közömbös a szituáció. Nem ért egyet a nő tétével, de nem is tud rá haragudni. A tudattal neki kell együtt élnie, ellene nem követett el semmi rosszat. (A. ezen a foglalkozáson nem tudott részt venni.) Érdekes volt, hogy a pozitív, negatív és semleges álláspont is reprezentálva volt a történet kapcsán, V. pedig korábbi viselkedéséhez képest viszonylag tartózkodó és visszahúzó volt a véleménynyilvánítások terén. Ennek háttérében az állhat, hogy ugyan felvállalta a hűtlenségét, de ezzel párhuzamosan szégyellte is tettét. I. pedig – talán vallásossága miatt – nem mutatott elfogadást, és az olvasmányban főszereplő nő bűnlajstromát egy sál elemelésével is megtoldotta. Érdekes összefüggés, hogy a két bűn között nem tett különbséget, ugyanolyan súllyal ítélte meg mindkettőt.

A műben szereplő hőső nem merte/akarta elmondani bűnét lányának. Ennek kapcsán megkérdeztem a résztvevőket, nekik van-e olyan titkuk, melyet nem osztottak meg senkivel, tartva a negatív reakcióktól. H. úgy nyilatkozott, hogy nagyon rosszul hazudik, ezért előbb-utóbb mindig kiderül, ha valamit el akar rejteni. I. azt mondta, hogy ő egy éjszakán át tartotta magában a bűncselekményét, és az volt élete legrosszabb estéje. Abban egyetértettek, hogy egyikük sem hazudott még a gyermekének, és ezen a szalon újra elindultak az anyaság témája felé, hogy mi a feladata, kötelessége egy anyának, meddig mehet el azért, hogy megvédje gyermekét (egyőtől egyig úgy gondolták, hogy az emberölést is vállalnák, ha a gyermekeik jóléte a tét).

Miután elcsöndesedtek, I. újra felemlgette az előző heti és a csoportot azóta nyomasztó témát: a rabtársukkal kapcsolatos ellenérzéseiket és ellenszenvüket. Továbbra sem tudtak napirendre térni afelett, miért nem tett valamit gyermekei védelméért. A visszamaradó időben újra átbeszéltük a múlt héten elhangzottakat, elmesélték, hogyan viselkedik társuk. Csoportvezetőként próbáltam afele terelni őket, hogy több aspektusból vizsgálják a helyzetet, illetve a nő helyzetét. Ezzel az volt a célom, hogy némileg csökkentsem az újra megjelenő agresszív indulatokat. Ugyanakkor azt is éreztem, hogy ez a téma olyan mélyen érinti őket, az anyaságukat, hogy ennek elfogadásához nem elég egy heti egy órás foglalkozás.

8. alkalom

Az utolsó alkalomra Szabó T. Annától a Jolán című novellát választottam. A szöveg alkalmasnak tűnt arra, hogy a csoporttagoknak a rabtársuk miatt felgyülemlett feszültségét oldjuk a humor segítségével. Sajnos a záró foglalkozásra nem került sor: az egyik elítéltet tárgyalásra szállították, a többiek pedig valamilyen okból nem kívántak részt venni a foglalkozáson. Magyarázatot nem kaptam tőlük, így csak a szubjektív véleményem alapján tudom megítélni a távolmaradásukat. A korábbi tapasztalatok alapján nem éreztem okát viselkedésüknek, minden alkalommal közvetlen és őszinte beszélgetések zajlottak le és jó hangulatban váltunk el egymástól. Ugyanakkor az a fajta kötődés sem alakult ki, mint amit a fiataloknál tapasztaltam. Ez (és más különbségek) hozzájárulhattak ahhoz, hogy úgy érezték, nem mérvadó ez az utolsó foglalkozás – e különbségeket a későbbiekben részletezni fogom.

6. Összegzés

Magyarországon a célzottan női csoportoknak szánt biblioterápiával kapcsolatban nem találtam olyan publikációt, amelyet mintaként használhattam volna munkám során. Külföldi példák elvétele akadnak, de a legtöbb cikk és publikáció arra vonatkozik, hogy milyen műveket, könyveket ajánlanak, melyek kifejezetten a nőiség témáját célozzák meg, a módszertant és a programstruktúrát nemi írják le. Ugyanakkor a női elítéltekre vonatkozóan sem találtam releváns szakirodalmat, mely kifejezetten az általam kutatott témára reflektálna. Ahogy a büntetés-végrehajtással és bűnözéssel kapcsolatos kérdések egyre kutatottabbá válnak, úgy jelenik meg egyre több és több tanulmány, mely azzal foglalkozik, hogy mi a leghatékonyabb megoldás: a megtorlás vagy reszocializáció. Úgy gondolom, a skandinávok alkalmazzák az egyik leghasználhatóbb módszert. Jellemzően a jóléti büntetést alkalmazzák, melynek lényege, hogy az elítéltekre holisztikusan tekintenek, mint a szélesebb társadalom tagjára⁷⁷. Tehát első számú céljuk nem a retorzió, hanem a rehabilitáció.

⁷⁷ RUZSONYI Péter: A skandináv országok büntetés-végrehajtási rendszerének elemzése. In: Börtönügyi szemle, 2011. (30. évf.), 1. sz., 1. o.

Ha magát a börtön környezetét nézzük, tudomásul kell vennünk, hogy kriminalizáló hatással bír. Az amerikai (és ennek hatására a magyar) típusú rendszer óhatatlanul hozzájárul a visszaesés lehetőségéhez, hiszen a büntetés ideje alatt az elítélt felveszi azokat a szokásokat, hagyományokat, melyeket a többi fogvatartott elvár, ezzel megtanulva és elsajátítva a bűnözői kultúrát. Ennek ellenére érthető a szemléletkülönbség és -válság: a bűnözés növekedésével és terjedésével fontossá vált a társadalom védelme, ezzel együtt az általános negatív megítélése és ábrázolása is ennek a világnak⁷⁸.

Ezzel szemben a skandináv szakértők korán felismerték (különösen a fiatalok esetében) a zárt intézet negatív hatásait, így az elzárást csak a legvégső esetben alkalmazták. Ugyanakkor nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az elítéltet segítsék a társadalomba való visszahelyezkedésben, főleg a reális, gyakorlati szempontú életvitel nézőpontjából⁷⁹. A dán programban a nyitottság, a felelősség és a normalizáció jelentőségére koncentráltak⁸⁰. Erre reflektál a norvég kormány határozata⁸¹ is, mely szintén kiáll a rehabilitációs célok mellett, sőt, a nyitott börtönök alkalmazását is támogatja.

A legfontosabb különbségami a társadalmi szemléletben és megítélésben mutatkozik meg. A skandináv országokban a szabadság-vesztésre ítélt büntetésük ideje alatt is megőrzik teljes jogú állampolgárságukat. Természetesen ez az elfogadás nem egyenlő azzal, hogy figyelmen kívül hagyják magát a bűntényt vagy a szociális deprivációkat⁸², hanem azokat felhasználva igyekeznek megtalálni azokat az optimális módszereket, melyek segítségével az elítélt újra a társadalom teljes értékű és hasznos tagjává válhat.

A börtönök mára többségében olyan hátrányos helyzetű emberek elzárására kényszerültek, akiknek nevelésre és oktatásra van szükségük. Szegényes iskolázottság, rossz idegi és fizikai állapot jellemzi őket, ami sokrétű kezelést kéne maga után vonjon. Ezen kívül azt a lehetőséget is figyelembe kell vennünk, hogy a

⁷⁸ GARLAND, David W.: The culture of control : crime and social order in contemporary society. Chicago : The University of Chicago Press, 2002. 10. o.

⁷⁹ RUZSONYI i.m. 3. o.

⁸⁰ PROMOTION AND PROTECTION OF ALL HUMAN RIGHTS, CIVIL, POLITICAL, ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS, INCLUDING THE RIGHT TO DEVELOPMENT. 2009
<http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/10session/A.HRC.10.44.Add.2.pdf> (2014. április 6.)

⁸¹ Norwegian Ministry of Justice and the Police, 2008
<http://www.globaldetentionproject.org/countries/europe/norway/introduction.html> (2014. április 6.)

⁸² RUZSONYI i.m. 7. o.

fogvatartottak meghatározó része nem hivatásos bűnöző, hanem általában szociálisan rosszul alkalmazkodó, a bűncselekménybe belesodródó személy. E bűncselekmények legjellemzőbb okai az alkohol- és droghasználat, ami újabb érv a prevenció fontossága mellett. Az elkövető magatartása nem magyarázható egy rossz döntéssel, vagy a büntetés-végrehajtási rendszer eredménytelenségével. Anélkül, hogy levonnánk a felelősséget az elítéltek válláról, figyelembe kell vennünk azt a szociális környezetet, amelyből jöttek és ahova visszatérnek büntetésük letöltése után.

A holisztikus, nevelés-központú megközelítés célja, hogy azokra a helyzetekre és problémák megoldására koncentráljon, melyek szabadulás után érhetik az elítélteket (munkavállalás, háztartás, káros szenvedélyek). Középpontba állítódik a tágabb értelemben vett szociális dimenzió, tehát nagy hangsúlyt kap a börtönön belüli nevelés.

Ebben a nevelésben fontos tényező és kérdés a digitális nyitás. Ahhoz, hogy egyenlő eséllyel indulhassanak az elítéltek szabadulásuk utáni életükben, elengedhetetlen a digitális kompetencia, a számítógépek és programok legalább felhasználó szintű ismerete, valamint az internet és az információk használata és kezelése.

Magyarországon a női fogvatartottak rétege minden intézetben speciális kategóriát képez, annak ellenére, hogy a jogszabályi feltételek ugyanazok, mint a férfiakra vonatkozóak⁸³. Természetesen a specifikusságra vonatkozó szabályozások is megtalálhatóak, melyek kitérnek a terhes nőkkel való bánásmódra – a bilincs használatától kezdve a munkavégzésig⁸⁴.

Egy 2013-as felmérés szerint a magyarországi női fogvatartottak száma 2013. december 31-én 1 356 fő volt, arányuk a teljes, 17 841 fős záró létszámban 7,6%-ot tett ki⁸⁵. Takács Eszter cikkéből kiderül, hogy nemzetközi viszonylatban a fogva tartott nőknél ötször gyakoribb az öngyilkosságra való hajlam, mint a nem fogva tartott nőknél, ugyanakkor Magyarországon befejezett öngyilkosságra nőknél még nem volt példa. A fogva tartott nők munkához való viszonya sajátosan alakult az elmúlt évszázadokban, hiszen például a közveszélyes munkakerülő, csavargó, élő

⁸³ 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet (Bv. Szabályzat), 1-1/40/1999. OP intézkedés

⁸⁴ 1995. CVII. tv., 1979. évi 11. tvr. (Bv. Kódex)

⁸⁵ TANÁCS Eszter Tímea: A nők fogvatartásának speciális aspektusai. In: Börtönügyi Szemle 2014. 1. sz. 44. o.

nőket azért zárták dologházakba, hogy munkára szoktassák őket⁸⁶ – tehát esetükben már a kezdetekben sem a retorzió, hanem az átnevelés volt az elsődleges szempont.

6.1. A fiatalkorú és női elítéltekkel végzett munka összehasonlítása

6.1.1. Összehasonlítás

Mielőtt rátérnék programjavaslatomra, szeretnék egy összehasonlítást adni a női és fiatalkorú elítéltekkel szerzett tapasztalataimmal kapcsolatban. A további munkám szempontjából ez az összevetés elengedhetetlen, hiszen a két csoport teljesen más attitűdökkel rendelkezik. A célom nem az, hogy pozitív vagy negatív irányban ítéljem meg egyik vagy másik közösséget. Ugyanakkor a további foglalkozások megtervezéséhez hasznos támpontokat nyújthat egy ilyen jellegű elemzés

Az egyik legfontosabb különbség abban mutatkozott meg, ahogy a résztvevők a személyemhez viszonyultak. Míg a fiatalkorúaknál gondot okozott annak eldöntése, hogy pedagógus, pszichológus vagy egyenrangú csoportvezető vagyok, addig a nőknél – ha nem is sikerült az egyenrangúságot teljes mértékben megteremtenem (némi távolságot megtartottak, mely talán a személyzet iránti tiszteletben gyökerezett), fel sem merült, hogy pedagógusként kelljen fellépnem. Így a fegyelmezésre sem kellett időt és energiát fordítani, valamint hatalmi harcok sem jelentek meg csoporton belül.

További differencia volt, hogy a fiatalkorúaknál a kötődés hamarabb és sokkal mélyebben alakult ki, mint a nőknél. Négy-öt alkalom után látható hiányérzet jelent meg a fiatalkorúaknál, ha elmaradt egy-egy alkalom, és az is ritkán fordult elő, hogy valaki elmaradt a foglalkozásról. Ezzel szemben a nőknél ez a ragaszkodás nem jelent meg. Ennek oka az lehetett, hogy a fiatalkorú férfiaknál azon kívül, hogy a férfi-nő kapcsolat reprezentálva volt, óhatatlanul egyfajta anyaszerepet is betöltöttem, mellyel pótoltam azt a gondoskodást és odafigyelést, amit valószínűleg hiányoltak elzárásuk során. Mivel a nőknél több korcsoport is reprezentálva volt, az anyaszerepet H. és I. is betölthette az elítéltek életében, így náluk nagyobb szerepet játszott maga a kommunikáció, a megnyilvánulásra való lehetőség és egy olyan fórum kialakítása, ahol következmények nélkül alkothatnak véleményt.

⁸⁶ TANÁCS i.m. 46. o.

Nőként könnyebben tudtam azonosulni azokkal a problémákkal és kérdésekkel, melyek a nőknek tartott foglalkozások során felmerültek, így a felhasznált szövegek kiválasztása is könnyebbé tett. Ám náluk is számolni kellett azokkal a külső körülményekkel, amelyek befolyásoltak az érdeklődésüket, témára figyelmüket. Ez a fiataloknál is tapasztalható volt, ugyanakkor náluk a témától való elkalandozást "elősegítette" a nagyobb létszám is. Ugyanakkor meg kell állapítanom, hogy hatékonyság szempontjából a 3-4 fő nem sokkal jobb, mint a 10-12 fő – csak a nehézségek különböznek. A kis csoportnál több esély van arra, hogy senki nem jelenik meg a csoporton, míg a nagyobb csoportban fel kell készülni az egység szétesésére. Ezek tükrében úgy gondolom, börtön környezetben az optimális csoportlétszám 6-8 fő.

6.1.2. Eredmények

Ahogy már említettem, a női csoporton az volt a célom, hogy körüljárjam a női identitást, a női életút, valamint a női krízishelyzetek problematikáját egy olyan speciális környezetben, mint a börtön, majd az általam alkalmazott módszer segítségével egy használható alternatív terápiás lehetőséget kidolgozni, ami segíthet a női elítélteknek a múltbeli és jelenlegi élethelyzetük feldolgozását, azonfelül pedig egy lehetséges jövőképet és segítséget nyújt a társadalomba történő visszahelyezkedéshez. A program elindításakor elsődleges terápiás céljaim között szerepelt a kommunikációs készség, a problémamegoldó képesség és a kreatív gondolkodás, valamint az önismeret fejlesztése, ezen kívül a türelem és az egymással szembeni tolerancia kiépítése, a legfontosabb másodlagos célom pedig az olvasás népszerűsítése és megszerettetése, az olvasási és szövegértési készségek fejlesztése volt. Ezek közül többel nem kellett célzottan foglalkoznom. Ide tartozott a türelem és tolerancia kiépítése, valamint az olvasási és szövegértési készségek fejlesztése. Az önismeret fejlesztésére viszont komoly figyelmet kellett fordítanom, ugyanis hamar kiderült, hogy a csoporttagok sokszor tévesen ítélik meg saját magukat, ha egyáltalán véleményt tudnak alkotni vagy érzéseket tudnak megfogalmazni önmagukkal kapcsolatban. Ennek hátterében az állhat, hogy alapvetően mindannyian olyan szociális környezetben nőttek fel, ahol a nő szerepe a családban betöltött anyafeleség-háziasszony hármasra redukálódik, kevés önálló, önirányító személyiségként való megjelenési, kitörési vagy önálló karrierépítési lehetőséggel.

További magas faktorú terápiás céljaim között szerepelt az aktív részvétel növelése, a problémahelyzetek felismerése és azok közös megvitatása, valamint a változásra való motiválás. Egyéb szándékaim közé sorolható az érzelmek kifejezése, illetve az azokra való belátás növelése. A terápiás céljaimnak leginkább Tóth Krisztina művei (főleg A női szexualitásról című tárcanovella) feleltek meg, azokon keresztül sikerült elérni a résztvevőket úgy, hogy az értékes és hatékony legyen. E szövegek segítségével sikerült egy olyan közeget kialakítanunk, melyben a résztvevők nem érezték erőltettnak vagy kényszernek az önmagukról, illetve a szexualitásról való beszélgetést. A női elítéltek sokkal nyitottabban álltak ahhoz a feladathoz, hogy személyes dolgokról, érzelmekről beszélgessünk, kevesebb energiát kellett a bizalom kiépítésébe fektetni, és szinte már az első alkalommal rendkívül mély és komoly párbeszéd hangzott el. Az sem okozott gondot, hogy kifejezzék és megfogalmazzák azokat az érzéseket, melyeket adott pillanatban átéltek. A változásra való motiváltság is pozitív irányba indult meg. Az egyik legszebb példám erre a következő: egyik alkalommal A. elmondta, hogy varrónőnek készült, de nem fejezte be az iskolát. A mai napig szeret azonban varrni, szívesen foglalkozik a divattal és azzal, milyen kreációkat készítené. Kérdésemre, hogy ezeket a terveit leszokta-e rajzolni, nemmel válaszolt, mert nem tud rajzolni. Tovább beszélgettünk, majd azt javasoltam neki, hogy kezdje el lerajzolni az általa elképzelt ruhákat. Ez a fajta kreatív munka több szinten is fejlesztő hatással lehet az elítéltekre. Egyrészt megteszi az első lépést afelé, hogy megvalósítja egy tervét és ez cselekvésre ösztönzi. Másrészt a betegsége (kleptománia) szempontjából is terápiás hatással bírhat a rajzolás, hiszen azokat az energiákat, melyeket abba fektetne, hogy a lopás kényszerével küzd, áttemelheti egy építőjellegű alkotó munkába.

6.1.3. Programjavaslat

Hosszú távú célom egy olyan jellegű program kidolgozása, mely ötvözi az amerikai és skandináv mintákat, és amelyek átültethetőek a magyar viszonylatokba. Itthon az egyik ilyen program, mely segítséget nyújthat az elítélteknek a TÁMOP 5.6.2-10/1-2010-0001⁸⁷ számú, a társadalmi kohéziót erősítő bűnmegelőzési és

⁸⁷ Szécsenyi 2020: A társadalmi kohéziót erősítő bűnmegelőzési és reintegrációs programok módszertani megalapozása <http://palyazat.gov.hu/doc/2243> (2014. április 7.)

reintegrációs program. Ez tartalmazza az elítéltek több szakaszos reintegrálását, valamint egy utógondozási modell kialakítását.

Az első szakaszban az önkéntesen jelentkező fogvatartottak egy tájékoztató, motivációs foglalkozáson vesznek részt, ahol részletes információt kapnak a program keretében igénybe vehető szolgáltatásokról. Azon fogvatartottakkal, akik szeretnének részt venni a programokban, kérdőíveket vesznek fel, amelyek felmérik a szükségleteiket, kompetenciáikat és motivációjukat. A felmérés alapján készül el az egyéni fejlesztési terv.

A jelenleg futó második szakaszban készség- és képességfejlesztő (kommunikációs, agressziókezelő, konfliktuskezelő, önismereti, életvezetési) tréningeken vesznek részt a fogvatartottak. A tréningek típusa az adott büntetés-végrehajtási intézetben élő fogvatartottak szükségleteinek figyelembevételével került kiválasztásra. A csoportos foglalkozások mellett a szakmai érdeklődést feltáró egyéni interjúk is készülnek a programban résztvevőkkel. Az interjúk alapján az egyéni fejlesztési terv is kiegészül egy úgynevezett jövőtervvel, amely tartalmazza az elítélt szabadulás előtti és szabadulás utáni terveit, vállalásait. A második szakaszból a fogvatartott továbbléphet a harmadik szakaszba, illetve, ha már van szakmája és/vagy munkatapasztalata, ezen kívül kevesebb mint hat hónapja van a szabadulásig, akkor közvetlenül a negyedik, vagyis a kivezető szakaszba léphet.

A harmadik szakaszban kerül sor a szakmaképzésekre. A képzés típusa és hossza a jelentkező fogvatartottak jövőtervétől, képzettségi szintjétől és szabadulásuk várható időpontjától, illetve munkaerő-piaci igényektől függően kerül meghatározásra. A szakmaképzések mellett a résztvevők rendszeres egyéni motivációs beszélgetéseken is részt vesznek a motiváció fenntartása, illetve szükség esetén krízisintervenció céljából.

A negyedik szakasz további két alszakaszra osztható: egy úgynevezett kivezető szakaszra, aminek a célja a fogvatartottak szabadulásra való felkészítése és egy szabadulás utáni szakaszra.

A szabadulásra való felkészítés keretében egyrészt álláskereső technikákat sajátítanak el a résztvevők, másrészt elkezdődik az utógondozási tevékenység (hiányzó iratok pótlása, kapcsolatfelvétel a fogvatartott családjával, szálláslehetőség felkutatásában és álláskeresésben való segítségnyújtás). A szabadulás után az utógondozó mellett önkéntes mentorok is segítik a szabadulót. Az önkéntesek elsősorban a szociális és jogi felsőoktatás hallgatói, illetve az ezeken a

szakterületeken végzettséget szerző pályakezdők lehetnek, továbbá kísérleti jelleggel intézetenként 1-3 fő volt bűnelkövető is részt vesz a mentori munkában. A családi kapcsolatok helyreállításában nagy segítséget nyújthat a családi döntéshozó csoportkonferencia módszerének alkalmazása, amely szintén elkezdődhet a bv. intézet falain belül. A szabadulás után a programban részt vevő volt fogvatartottaknak az utógondozói koordinátor hat hónapig nyújt támogatást, segítséget a társadalmi, munkaerő-piaci beilleszkedéshez.

Ez az elképzelés sokban hasonlít a CLTL program eddig megvalósult projektjeire. A cél az, hogy egy olyan összefogást hozzanak létre, melyben megjelenik a szociális és jogi szféra is. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy ezt a tervet hosszú távon nem lehet önkéntesekre építeni, hiszen ezen a téren nagy lehet a fluktuáció, és az elítéltek szempontjából fontos a kiszámíthatóság és a bizalom. Tapasztalataim azt is mutatják, hogy az érintett szférákban "kötelező rosszként" kezelik a programot, amit teljesíteni kell, de nincs kidolgozott utógondozás és támogatás.

A problémakör fontos kérdését képezhetnék azok a programok, amelyek kifejezetten a nőket céloznák meg. Azonban ilyen jellegű javaslatok a munkaerőpiacon sincsenek kidolgozva (csak tervezetek jelennek meg).

A már működő programokkal, kezdeményezésekkel kapcsolatban is kérdéses pont, hogy a foglalkozások által megismert új szemléletmódok meddig hatnak a résztvevők személyiségére. Ahogy Csabay András⁸⁸ is megfogalmazta, a változáshoz szükséges a résztvevők fejlődni akarása és nyitottsága is az újdonságok felé.

Esetünkben, a börtönben megvalósított női biblioterápiás csoportról is elmondhatjuk, hogy a biblioterápia segítséget nyújthat az elítéltnak, hogy a tudatos szférába hozza eltemetett érzelmeit és élményeit, lehetőséget adva neki arra, hogy képzeletben kísérletezzon különböző viselkedési módokkal, valamint növelhesse a tudatosságát és szociális érzékenységét, de csupán a kezdő lökést adhatja meg ebben a speciális környezetben. A további viselkedési mechanizmusok azon múlnak, hogy az egyén mennyire került tisztába saját értékeivel, milyen mértékben nyert belátást saját viselkedésére, valamint mennyire tudatosult benne a változtatás lehetősége és az arra irányuló vágy.

⁸⁸ CSABAY András: Mit tehet a könyvtár a deviáns és kallódó fiatalokért? In: Könyvtáros, 1987. 8. sz. 472-476. o.

Ezen új értékek megerősítésére szolgálhatna egy felvevő csoport létrehozása, ahová visszajárhatnának azok, akik erre igényt tartanak. A csoport funkciója az lenne, hogy az elítéltek szabadulásuk után is részt vehessenek olyan foglalkozásokon, ahol segítséget kapnának önfejlesztésükhöz, illetve egy alternatív és a pozitív változásban megerősítő elfoglaltságot biztosítana számukra. Továbbá pozitív visszajelzést kapnának arra nézve, hogy gyökeresen próbálják meg átalakítani életüket és addigi felfogásukat. Ezen kívül egy olyan jogi segélyezési program is hasznos lenne, mely azoknak a nőknek nyújtana támaszt, akik bántalmazást szenvedtek el.

A biblioterápiának, mint sok más művészet- és szocioterápiának, nagyon fontos szerepe lehetne a börtönök világában, ahogy jól érzékelhető az ilyen szolgáltatásokra való igény más, speciális élethelyzetben lévő egyéneket gondozó intézmények, például szociális otthonok részéről is. Ugyanakkor anyagi keret nem biztosított erre – vagyis a szakember önkéntesként dolgozhat. Nyilvánvalóan ezen is változtatni kellene annak érdekében, hogy több elhivatott szakember vállalja ezt a munkát, s nemcsak gyakorlat-jelleggel, hanem hosszútávra tervezve.

Terveim között szerepel, hogy a jelenlegi biblioterápiás foglalkozást a pécsi Fiatalok Bűntetés-végrehajtási Intézetében folytassam, valamint továbbfejlesszem. Ebben továbbra is segítségemre vannak a börtönben dolgozó nevelők és az oktatóm. Hosszú távú célom, hogy iskolai és könyvtári berkeken belül is gyakorlatot szerezzek. Ezeket a tapasztalatokat szeretném felhasználni ahhoz, hogy a biblioterápia mint kurrens szolgáltatás általánosan elfogadottá és elismertté válhasson a könyvtárakban.

7. Felhasznált irodalom

- AMBERG Eszter: Könyvtárak a peremhelyzetben élők szolgálatában. Börtönkönyvtárak 2006–2010. In: Könyvtári Figyelő. 2012. 2. sz. <http://ki.oszk.hu/kf/2012/06/konyvtarak-a-peremhelyzetben-elok-szolgalataban-bortonkonyvtarak-2006%E2%80%932010/> (2014.09.21.)
- BARTOS Éva: Biblioterápia a könyvtárosi munkában. In: Könyvtári Figyelő, 1987. 33. évf. 5. sz. 563-567. o.
- BARTOS Éva: Olvasókönyv a biblioterápiáról. Bp. : OSZK KMK, 1989.
- BATÁRI Gyula: Biblioterápia Magyarországon a XIX. században. In.: Orvosi Könyvtáros, 1981. 3. sz. 253-257. o.
- BEATTY, William K.: A Historical Review of Bibliotherapy. In: Library Trends 11 (2) 1962: Bibliotherapy: 106-117. o. Elérhető: https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/6050/librarytrendsv11i2c_opt.pdf?sequence=1 (2014.09.09.)
- BENJAMIN, Jessica: Azonosság és különbözőség : Kísérlet a nemiség kialakulásának "tág körű" értelmezésére. In: In: Thalassa, 1996. (7. évf.) 3. sz. 3-24. o.
- BÉRES Judit, CSORBA-SIMON Eszter: Fejlesztő biblioterápia fiatalokú fogvatartottakkal. In: Könyvtári Figyelő, 2013. 2. sz. 251–268. o
- BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc: Pszichoanalízis és irodalomtudomány : szöveggyűjtemény. Budapest : Filum Kiadó, 1998.
- BÓKAY Antal: A hermeneutikai interpretáció. In: Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Budapest : Osiris Kiadó, 2001. 236-242. o.
- BOLDIZSÁR Ildikó: Meseterápia. Bp. : Magvető Kiadó, 2010.
- BRIZENDINE, Louann: A női agy. Budapest : Nyitott Könyvműhely, 2008.
- BUDA Béla: A pszichoterápia modelljei és hatásmechanizmusai. In.: Pszichoterápia. Budapest : Gondolat Kiadó, 1981. 18-34. o.
- BUTLER, Judith: Gender trouble : feminism and subversion of identity. = Problémás nem : Feminizmus és az identitás felforgatása. Budapest : Balassa Kiadó, 2006. http://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/butler-gender_trouble.pdf (2014.09.14.)
- CA's Women in Prison Project (WIPP):

<http://www.correctionalassociation.org/pp/about-women-in-prison-project>

(2014.09.21.)

Changing Lives Through Literature <http://cltl.umassd.edu/home-flash.cfm>

(2014.03.21.)

CHODOROW, Nancy: Feminizmus, nőiség, Freud. Ford.: Örlösy Dorottya. Thalassa, (7), 1996, 1: 37-52. o.

CONLY, Chatherine: The Women's Prison Association : Supporting Women Offenders and Their Families. In: National Institute of Justice : Program Focus. Elérhető: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles/172858.pdf> (2014.09.21.)

CRANNY-FRANCIS, Anne; WARING, Wendy; STAVROPOULOS, Pam; KIRKBY, Joan: Gender Studies : Terms and Debates. New York : Palgrave Macmillan, 2003. 276 o.

CZIBERE Ibolya, CSOBA Judit: A nők munkaerő-piaci hátrányai. In: CSOBA Judit (szerk.): Munkaerő-piaci változások, leszakadó társadalmi csoportok. Debrecen : Szocio-Téka, 2011. 114-132. o.

CSALAY András: Mit tehet a könyvtár a deviáns és kallódó fiatalokért? In: Könyvtáros, 1987. 8. sz. 472-476. o.

CSOBA Judit, DIEBEL Andrea: A fiatalok és pályakezdők helyzete a munkaerőpiacon. In: CSOBA Judit (szerk.): Munkaerő-piaci változások, leszakadó társadalmi csoportok. Debrecen : Szocio-Téka, 2011. 95-113. o.

CSORBA-SIMON Eszter: Olvasási szokások és könyvtárhasználat két magyarországi börtönben. Szakdolgozat. Pécs, 2012.

DANKA Szilvia: Üvegplafon : Nők a csúcson. Elérhető: <http://multiculti.hu/uvegplafon-nok-a-csucs-kozeleben/> (2014.09.09.)

DESOUZA, Kelly: Women's Prison Program: Dartmouth, Massachusetts. Elérhető: <http://cltl.umassd.edu/programs/other1.cfm> (2014.09.21.)

DIMEN, Muriel: Deconstructing difference : gender, splitting and transitional space. In: Psychoanalytic Dialogues: The International Journal of Relational Perspectives. 1991 vol. 1. iss. 3. 335-352. o. Elérhető: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10481889109538904#.UyL97l5NZ4> (2014.09.14.)

DOLL, Beth, DOLL, Carol: Fiatalok biblioterápiája – Könyvtárosok és mentálhigiénés szakemberek együttműködése. [Bp.] : Könyvtári Intézet, 2011.

Elérhető:http://ki.oszk.hu/sites/ki.oszk.hu/files/dokumentumok/biblioterapia_gyermekeknek_es_serduloknak_0.pdf (2014.09.24.)

FERENCZI Sándor: A szimbólumok ontogenezise. In: Bókay Antal, Erős Ferenc: Pszichoanalízis és irodalomtudomány : szöveggyűjtemény. Budapest : Filum Kiadó, 1998. 167-169. o.

Free to Learn Program. Elérhető: <http://denverlibrary.org/free-to-learn> (2014.09.24.)

Foglalkoztatási ráta korcsoportok szerint, nemenként (1998-2013):

Elérhető:http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf016.html

(2014.09.09.) és Foglalkoztatási ráta legmagasabb iskolai végzettség szerint, nemenként (2008-):

Elérhető:http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf045.html

(2014.09.09.)

FREUD, Sigmund (1933): "A nőiség". In: Erős Ferenc (sorozatszerk.): Újabb előadások a lélekelemzésről. Budapest : Filum Könyvkiadó, 1999. 126-151. o.

FÜREDI János, SZÖNYI Gábor (szerk.): A pszichoterápia tankönyve. Bp.: Medicina, 2008.

GARLAND, David W.: The culture of control : crime and social order in contemporary society. Chicago : The University of Chicago Press, 2002.

GEREBEN Ferenc, KATSÁNYI Sándor, NAGY Attila: Olvasásismeret : (Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia). Budapest : Tankönyvkiadó, 1980.

GEREVICH József: Lány a szekrényben – Patográfiai és klinikai esettanulmányok. Bp. : Osiris Kiadó, 2005.

GILBERT Edit, V.: Az olvasmányélmény megosztásának szerepe a csoportos biblioterápiában. In: Literatura 2011. 4. sz. 403-411. o.

GOSZTONYI Enikő: Letéti könyvtári ellátás a börtön könyvtárában. In.: Könyvtári kis híradó. 2007. (12. évf.) 1/2. (45-46.) sz. 10. o.

KELEMEN Gábor: A narcizmus leltárai. In: Orvoslás és Társadalom. 2010, 12. évf. 20. sz. . 872–876. o.

KONCZ Katalin: Nők a munkaerőpiacon. Számvetés a rendszerváltástól napjainkig az Európai Unióban érvényesülő tendenciák és követelmények fényében. Budapest : Budapesti Corvinus Egyetem Women's Studies Központ, 2008.

KORBAI Hajnal: Lotilko szárnyai. Bp. : L'Harmattan : Mosoly Alapítvány, 2010.

KOVÁCS Zsuzsanna: Egzisztenciális szemléletű biblioterápia fogvatartottakkal. Magyar Irodalomterápiás Társaság, 2011.
<http://www.irodalomterapia.hu/publikaciok/yalom.pdf> (2014.09.07.)

LAPLANCHE, Jean; PONTALIS, Jean-Bertrand: A fantázia és a szexualitás eredete. In: Bókay Antal, Erős Ferenc: Pszichoanalízis és irodalomtudomány : szöveggyűjtemény. Budapest : Filum Kiadó, 1998. 167-169. o.

LAQUEUR, Thomas: A testet öltött nem : test és nemiség a görögöktől Freudig. Budapest : Új Mandátum, 2002. 311 o.

LEDVINOVÁ, Jitka: A börtönkönyvtárak helye a nyugati világban és Csehországban. 2.rész. In: Ctenár. 57. roc. 2005. 2.no. 64-65.p.
[http://w3.oszk.hu/manscr/wwwi32.exe/\[in=ref1.in\]/?05/232*51412](http://w3.oszk.hu/manscr/wwwi32.exe/[in=ref1.in]/?05/232*51412)

Magyar Irodalomterápiás Társaság <http://www.irodalomterapia.hu/> (2014.09.07.)

MORASH, Merry; BYNUM, Timothy S.; KOONS, Barbara A.: Woman Offenders : Programming Needs and Promising Approaches. In: National Institute of Justice. 1998. August
http://www.hawaii.edu/hivandaids/Women_Offenders_Programming_Needs_and_Promising_Approaches.pdf (2014.09.21.)

MORRIS, Jen: Free to learn : helping ex offenders with reentry. In: Public library quarterly. 32. (2013) 2. 119-123. o.
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01616846.2013.788936#.UzB5qvl5NZ4> (2014.09.24.)

Murál Morál Mező válogatás 2011 <http://www.youtube.com/watch?v=umh2aek8bDc> (2014.09.21.)

MUSCAT, Bernadette T.: Violence and Safety Programs in Women's Prisons and Jails : Addressing Prevention, Intervention and Treatment. In: Gendered Violence and Safety : A contextual approach to improving security in women's facilities. Bulletin, 2008. november. 1-11. o.
<https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/225342.pdf> (2014.09.20.)

NAGY Attila: Keresik életük értelmét?. Bp. : OSZK KMK, 1991.

Nemzeti Kulturális Alap könyvtári szakmai kollégium meghívásos pályázati felhívása
http://www2.nka.hu/pages/archivum/palyazati_felhivasok/2012elott/konyvtari/2011/konyvtari_m110905.html (2014.09.21.)

NÉMETH László (szerk.): Szocioterapeuta képzés : Elméleti szemináriumhoz szöveggyűjtemény. [Budapest] : Magyar Művészet- és Szocioterápiás Közösségépítő Egyesület, 2003. <http://hu.scribd.com/doc/35175612/MMSZKE-szoveggy-2003> (2014.09.06.)

Norwegian Ministry of Justice and the Police, 2008
<http://www.globaldetentionproject.org/countries/europe/norway/introduction.html> (2014.09.06.)

NYÍRŐ Gizella: Könyvtári órák művészet- és biblioterápiás módszerekkel. In.: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2012. 8. sz. 38-40. o.

OECD Programme for the International Assessment of Adult Competencies (PIAAC): <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/41690983.pdf> és Competencies for the Knowledge Economy: <http://www.oecd.org/innovation/research/1842070.pdf> (2014.09.09.)

PÁPAINÉ FARAGÓ Ildikó: Deviació, deviáns viselkedés, bűnözés. In.: Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása. Budapest : OSZK KMK, 1985. 52-54. o.

PROMOTION AND PROTECTION OF ALL HUMAN RIGHTS, CIVIL, POLITICAL, ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS, INCLUDING THE RIGHT TO DEVELOPMENT. 2009
<http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/10session/A.HRC.10.44.Add.2.pdf> (2014.09.06.)

Pszichoterápiás Protokoll: http://www.pszichoterapia.hu/download/PT_protokoll.doc (2014.09.08.)

RUZSONYI Péter: A skandináv országok büntetés-végrehajtási rendszerének elemzése. In: Börtönügyi szemle, 2011. (30. évf.), 1. sz., 1-19. o.

SÓRON Ildikó: A művészetterápiák könyvtári alkalmazásának új lehetőségei. In: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 18. évf. (2009) 6. sz. 21-32. o.

SÓRON Ildikó: Kincs, ami van. A biblioterápia mint szolgáltatásbővítés az Országos Idegennyelvű Könyvtárban. In.: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros. 2012. 21. évf. 3. sz. 16-21. o.

SZÁSZ Anna: A feminizmus Magyarországon. In: Esély : társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, (9. évf.), 1. sz., 122-127. o.

Szécsenyi 2020: A társadalmi kohéziót erősítő bűnmegelőzési és reintegrációs programok módszertani megalapozása <http://palyazat.gov.hu/doc/2243> (2014.09.07.)

TANÁCS Eszter Tímea: A nők fogvatartásának speciális aspektusai. In: Börtönügyi Szemle 2014. 1. sz. 44-47. o.

TERNIVSZKY Ferenc (szerk.): Női foglalkoztatás, karrier. Budapest : Struktúra, 2012

WOLF, Naomi: A szépség kultusza. [Budapest] : Csokonai Kiadó, 1999.

Women's Prison Book Project: <http://www.wpbp.org/> (2014.09.21.)

Women's Therapy Centre:

<http://www.womenstherapycentre.co.uk/Pages.aspx?PageID=4> (2014.09.08.)

YALOM, I.D.: A csoportpszichoterápia elmélete és gyakorlata. IV. átdolg. kiad. Bp.: Animula, 1995. 10. o.

Zöld-Híd Alapítvány <http://www.zold-hid.hu/> (2014.09.21.)